

Ἡ διάχυση τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητας στὸν Δυτικὸ κόσμο

Ἀποστόλου Μιχαηλίδη*

Εἰσαγωγικά

Προτοῦ προχωρήσουμε στὴν πραγμάτευση τοῦ παρόντος θέματος, θὰ πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε τί ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο «διάχυση» (diffusion)¹, σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὸν ὄρο «διάδοση» (spread), στὸ πλαίσιο τῆς διαπολιτισμικῆς ὤσμωσης. Ἡ «διάχυση» εἶναι μιὰ πολύμορφη καὶ ποικιλότροπη διαδικασία ἢ ὁποῖα μπορεῖ –ἐνδεχομένως– νὰ μὴν ὑπακούει στὴ σκόπιμη, στοχευμένη καὶ ὀργανωμένη προσπάθεια διάδοσης θρησκευτικῶν ἐννοιῶν, συμβόλων καὶ ἀντιλήψεων. Ξεπερνᾶ ὄχι μόνο τὰ ὅρια μιᾶς θεσμοποιημένης θρησκείας (ιερὰ κείμενα, διδασχές, δόγματα, συνόδους, ἱερατεῖο, ἠθική, λατρεία), ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν φορέων «διάδοσης» (ιεραποστολικά τάγματα, ἱεραποστολικές ὀργανώσεις, «σχολές» γιόγκα, ashrams, βουδιστικά κέντρα, φορεῖς διάδοσης τοῦ Ἰσλάμ κ.τ.τ.), καλύπτοντας μεγάλα τμήματα πληθυσμοῦ ποὺ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ θρησκευτικούς ὄρους καὶ ἀντιλήψεις μέσῳ ἀνεξάρτητων φορέων ἢ ξενιστῶν, ὅπως εἶναι οἱ διάφορες μορφές Τέχνης (κινηματογράφος, θέατρο, ζωγραφικὴ, γλυπτικὴ, μουσικὴ, χορός), τὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης, τὸ διαδίκτυο, ἢ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ, τὰ

* Ὁ Ἀπόστολος Μιχαηλίδης εἶναι Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας καὶ Θρησκευολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Γιὰ τὴν ἐννοια τῆς «διάχυσης» ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς «νέας θρησκευτικότητας» καὶ τοῦ πολιτισμοῦ βλ. ἀντιστοίχως Στ. Παπαλεξανδρόπουλος, «Ἡ Διάχυτη Νέα Θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση», *Θεολογία* 94, 1 (2023), σσ. 11-22· Δημ. Ἰω. Μπεκριδάκης, «Ἡ Διάχυτη Θρησκεία καὶ ἡ ἐπαναμάγευση τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ», *Θεολογία* 94, 1 (2023), σσ. 163-201, ἰδίως 163-166.

κόμικς, τὰ ἠλεκτρονικὰ καὶ ἔντυπα περιοδικὰ καὶ τὰ βιντεοπαιχνίδια. Στὴν περίπτωση, λόγου χάριν, τῶν Μέσων Μαζικῆς Ἐνημέρωσης, τοῦ διαδικτύου καὶ τῶν βιντεοπαιχνιδιῶν, ἡ διάχυση θρησκευτικῶν ἐννοιῶν καὶ ἀντιλήψεων διενεργεῖται αὐτομάτως, σχεδὸν ἀφανῶς, μὲ τὸν δέκτη νὰ τὶς προσλαμβάνει ἀσύνειδα, ἀνεπίγνωστα. Πρόκειται γιὰ μιὰ αὐτοματοποιημένη, ταχεῖα διαδικασία, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἐπαναλαμβανόμενη (π.χ. στὴν περίπτωση τῶν διαφημίσεων εἴτε τηλεοπτικῶν, εἴτε διαδικτυακῶν, εἴτε ραδιοφωνικῶν).

Ἔτσι ὅροι ὅπως «κάρμα» (karma), «ντάρμα» (dharma), «γιόγκα» (yoga), «χάτα-γιόγκα» (haṭha-yoga), «ὦμ» (aum) «γκουρού» (guru), «ἄσραμ» (āśram ἢ ὁ εὐρύτερα διαδεδομένος μεταγραμματισμὸς ashram), «σαμσάρα» (saṃsāra), «τσάκρας» (cakras), «ἀχίμσα» (ahimsa) εἶναι πρωτογενῶς Ἰνδουιστικοί, προερχόμενοι ἀπὸ τὸ σανσκριτικὸ λεξιλόγιο, ποὺ ἔχουν διαχυθεῖ εὐρέως στὸν Δυτικὸ κόσμο. Ἀλλὰ ἔχουν διαχυθεῖ καὶ ὅροι ποὺ, ἐνῶ ἤδη ὑπῆρχαν στὸ ταμεῖο τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, ἔχουν ἐπενδυθεῖ μὲ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο ποὺ παραπέμπει στὴν Ἰνδουιστικὴ θρησκευτικὴ ἐιδικίωτα – εἰδικώτερα στὸ ἐννοιολογικὸ πλαίσιο καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς γιόγκα. Ὡς παραδείγματα μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τοὺς ὅρους «ἐνεργειακὰ κέντρα» (energy centers, ἐννοώντας τὰ «τσάκρας»), «διαλογισμὸς» (meditation, σανσκριτ. dhyāna), «αὖρα» (aura, σανσκριτ. ἀντίστοιχοι chāyā, prabhā-maṇḍala, dīpta-cakra), «ἀστρικό σῶμα» (astral body, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν σανσκριτικὸ ὄρο prāṇamayakośha), «θετικὴ ἐνέργεια» (positive energy), «θετικὴ σκέψη» (positive thinking), «αὐτοπραγμάτωση» (self-realisation, σανσκριτ. ātma-jñāna, ātma-bodha), «πνευματικὴτητα» (spirituality), «χαλάρωση» (σανσκριτ. śavāsana).

Πῶς προέκυψε ὁμως ἡ διάχυσή τους; Αὐτὴ, ἀναμφίβολα, εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ἀφετηρία τῆς ὁποίας εἶναι ἡ πολιτισμικὴ ἐπαφὴ καὶ ὥσμωση, ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὴ διάδοση κυρίως μέσῳ τῆς δράσης διαφόρων γκουρού καὶ τῶν διαδόχων τους καὶ δευτερευόντως μέσῳ τῆς μετανάστευσης.

Ἄς ἐπιχειρήσουμε ἐπομένως μιὰ εὐσύννοπη παρουσίαση, βασιζόμενη στὸ ἐξελικτικὸ τρίπτυχο: ἐπαφὴ καὶ πολιτισμικὴ ὥσμωση – διάδοση – διάχυση. Τονίζουμε τὸν ὄρο «εὐσύννοπη», διότι στὸν περιορισμένο χῶρο ἐνὸς ἄρθρου θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ὅλες τὶς

ιστορικές περιστάσεις και προσωπικότητες που συνδέονται με τη γνωριμία και έπαφή με την ινδουιστική θρησκευτικότητα και κουλτούρα· ούτε μπορούμε να αναφέρουμε όλα τα πρόσωπα και συμβάντα που συνδέονται με την κατοπινή διάδοσή της. Όμοίως, δεν μπορούμε να αναφέρουμε όλα τα παραδείγματα διάχυσής της. Γι' αυτό θα αρκεστούμε στα σημαντικότερα κατά τη γνώμη μας.

Έπαφή και πολιτισμική ώσμωση

Η όποια έπαφή της Δύσεως με τον ινδικό χώρο και κατ' επέκταση με την ινδουιστική θρησκευτικότητα οφείλεται σε διάφορους παράγοντες: περιηγήσεις, έμπορικές συναλλαγές, εκστρατείες και κατακτήσεις, ιεραποστολική δραστηριότητα, πολιτισμική έπαφή κατά τη διάρκεια της αποικιοκρατικής περιόδου, γλωσσολογικές και ινδολογικές έρευνες, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ινδικὸ πολιτισμὸ Δυτικῶν λογίων, λογοτεχνῶν, διανοητῶν, ὅπως καὶ τῶν Ἰνδῶν ὁμολόγων τους γι' αὐτὸν τῆς Δύσεως, ἀλλὰ καὶ ἡ μετανάστευση.

Ἡ ἔναρξη αὐτῆς τῆς έπαφῆς ἐντοπίζεται χρονικὰ τὸ 326 π.Χ., ὅταν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, μετὰ ἀπὸ τὴν καθυπόταξη τῆς Σογδιανῆς καὶ τῆς Βακτριανῆς ἐστράφη πρὸς Νότον, διέβη τὸν Παροπαμισό, τὴν ὄροσειρὰ δηλαδὴ τοῦ Hindu Kush, διέπλευσε τὸν Ἰνδὸ ποταμὸ καὶ ἤλθε σὲ σύγκρουση μετὰ τὸν τοπικὸ ἡγεμόνα Πῶρο (Ἰνδ. Puruvāsa). Μετὰ τὴν κατάκτηση τμήματος τῆς ινδικῆς ὑποηπείρου, ποὺ περιελάμβανε τὸ σημερινὸ Πακιστὰν καὶ τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς σημερινῆς Ἰνδίας, θὰ ἀρχίσει οὐσιαστικὰ ἡ γνωριμία καὶ έπαφή μετὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ θρησκευτικὴ τῆς Ἰνδίας. Οἱ Ἐπίγονοι τοῦ Ἀλεξάνδρου θὰ διαμοιράσουν τὶς κτήσεις του. Ἀπὸ τὸ μοίρασμα καὶ τὶς μεταξὺ τους διαμάχες θὰ προκύψουν τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια τῆς Ἰνδίας, μετὰ τὰ τελευταία νὰ ἐπιβιώνουν μέχρι τὰ τέλη τοῦ πρώτου αἰ. π.Χ., μετὰ ἡγεμόνες τοὺς Στράτωνα Β' Σωτήρα καὶ Στράτωνα Γ' Φιλοπάτορα². Κατάλοιπα

2. Μιχ. Σ. Κορδώσης, «Οἱ Ἕλληνες βασιλεῖς τῆς Βακτρίας καὶ τῆς Ἰνδίας ὡς τὸ θάνατο τοῦ Μένανδρου (περ. 250-135 π.Χ.)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων* 20, 1 (1991), σσ. 217-225· Ἀπ. Μιχαηλίδης, «Τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια τῆς νοτιοανατολικῆς Ἀσίας»,

τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὴν Ἰνδικὴ ὑποήπειρο εἶναι τὰ ἐγχάρακτα διατάγματα στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀσόκα (268-232 π.Χ.), τὰ ὁποῖα προωθοῦν τὶς ἀρχές τῆς βουδιστικῆς ἠθικῆς, τὰ γλυπτὰ τῆς ἑλληνοβουδιστικῆς γλυπτικῆς σχολῆς τῆς Γκαντάρα (Gandāra), ἡ ὁποῖα ἀναπτύχθηκε στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τῆς Ἰνδικῆς ὑποήπειρου (1ος π.Χ.-7ος μ.Χ. αἰ.), τὰ πάμπολλα νομίσματα τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῆς Βακτρίας καὶ τῆς Ἰνδίας, ἡ στήλη τοῦ Ἡλιοδώρου³ (περὶ τὸ πρῶτο ἕμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.), πρέσβευς τοῦ βασιλέως Ἀντιαλκίδα, στὴν κεντρικὴ Ἰνδία μὲ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή πρὸς τὸν θεὸ Βασουντέβα (Vāsudeva), τὸ βουδιστικὸ κείμενο *Milinda Pañhā* (*Οἱ Ἐρωτήσεις τοῦ Μιλίντα*), ὅπου πρωταγωνιστικὸ ρόλο κατέχει ὁ βασιλεὺς Μιλίντα, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἑλληνα βασιλεὺς Μένανδρος (180-130 π.Χ.)⁴.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. τὰ ἐναπομείναντα ἑλληνιστικὰ βασίλεια τῆς Ἰνδίας θὰ καταληφθοῦν ἀπὸ τοὺς Κουσάν, ἕναν τοχαρικὸ λαό, ὁ ὁποῖος εἶχε μεταναστεύσει ἀπὸ τὴ δυτικὴ Κίνα. Οἱ ἡγεμόνες Κουσάν θὰ ἐξελληνίσουν τὰ ὀνόματά τους, ἀποτυπώνοντας συνάμα τὴν ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου στὰ νομίσματά τους⁵.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν Ἰνδουιστικὴ θρησκευτικότητα ποὺ ἐμπεριέχονται σὲ κείμενα Ἑλλήνων συγγραφέων. Πληροφορούμαστε λοιπὸν ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς (Στράβων, Πλούταρχος, Λουκιανός, Διόδωρος Σικελιώτης, Ἀρριανός κ.ἄ) τὴν ὑπαρξὴ ἀσκητῶν (δίχως νὰ διευκρινίζουσαν ἂν πρόκειται γιὰ Ἰνδουιστές, βουδιστές ἢ τζαϊνιστές),

¹ *Ἱστορία Εἰκονογραφημένη* 582 (2016), σσ. 16-28, ἰδίως 24, 26.

³ Βλ. Δημ. Κ. Βελισσαρόπουλος, *Ἑλληνες καὶ Ἰνδοί – Ἡ συνάντηση δύο κόσμων*, τ. 1ος, Βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1990, σσ. 344-346· J. Irwin, “The Heliodorus Pillar at Besanagar: A Fresh Appraisal”, *Purātattva. Archaeological Society of India* (co-published Art and Archaeology Research Papers, US), 8, 1974, σσ. 166-178 [ἀναδημοσίευση: <https://archive.org/details/aarp-the-heliodorus-pillar-a-fresh-appraisal/page/n15/mode/2up> (15.8.2023)]· M. D. Khare, “The Heliodorus Pillar – A Fresh Appraisal: A Rejoinder”, *Proceedings of the Indian History Congress* 36 (1975), σσ. 92-97, [ἀναδημοσίευση JSTOR: <https://www.jstor.org/stable/44138838> (14.8.2023)].

⁴ Δ. Κ. Βελισσαρόπουλος, *Ἑλληνες καὶ Ἰνδοί*, τ. 1ος, ὁ.π., σσ. 388-425.

⁵ Δ. Κ. Βελισσαρόπουλος, ὁ.π., σσ. 431-432, 435, 437-438· J. M. Rosenfield, *The Dynastic Art of the Kushans*, Munshiram Manoharlal, New Delhi 1993.

τούς όποιους αποκαλούν «γυμνοσοφιστές»⁶. Αυτόους για πρώτη φορά τους συναντά ό Όνησίκριτος, κυνικός φιλόσοφος και ύποδιοικητής του στόλου του Μ. Άλεξάνδρου, κοντά στην πόλη των Ταξίλων (πλησίον της σημερινής πόλης Rawalpindi του Πακιστάν). Κάποιοι συγγραφείς (Άρριανός, ψευδο-Καλλισθένης, Πλούταρχος) παρουσιάζουν τον ίδιο τον Άλεξάνδρο να συνομιλεί μαζί τους. Ό χαρακτηρισμός γυμνοσοφιστái όφείλεται, καθώς φαίνεται, άφ' ένός στην πλήρη ή έν μέροςι γυμνότητά τους και άφ' έτέρου στην προτίμησή τους να έπεξηγούν με παραδείγματα τις αντίληψεις τους. Στα κείμενα που καλύπτουν τη χρονική περίοδο άπό την έποχή του Μ. Άλεξάνδρου μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. μ.Χ. σκιαγραφείται κυρίως ό άσκητικός βίος των γυμνοσοφιστών και όχι τόσο οι φιλοσοφικές και θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, άπό τις όποιες όσες παρατίθενται δέν φαίνεται να άπηχούν έπακριβώς και στην όλότητά της την ίνδική κοσμοθεώρηση.

Σέ κάθε περίπτωση, οι γυμνοσοφιστές περιγράφονται γενικά ως άπαθείς άπέναντι στη λύπη και την ήδονή, δεχόμενοι όμως τη θετική αξία του πόνου. Περιφρονούν τον θάνατο και άδιαφορούν για την τήρηση της έθιμικής κοινωνικής συμπεριφοράς. Είναι καρτερικοί, χορτοφάγοι, έγκρατείς ως προς τη σαρκική έπαφή και έπιδίδονται σε έπίπονες σωματικές στάσεις, θυμίζοντας κατά πολύ αυτές της γιόγκα. Έκτίθενται στις καυτές ακτίνες του ήλιου ή τις αντίκρίζουν δίχως προφύλαξη και συνηθίζουν να χρωματίζουν την κόμη ή το πρόσωπό τους. Άρνοούνται να έπισκεφθούν κάποιον, όταν αυτός τους προσκαλεί. Προτιμούν να έλθει αυτός σε συνάντηση μαζί τους, ακόμη κι άν πρόκειται για έναν ισχυρό ήγεμόνα. Προβλέπουν ακόμη έπερχόμενα κλιματολογικά φαινόμενα και ασθένειες. Κάποιοι άπό αυτούς κατέχουν ιατρικές γνώσεις ικανές να θεραπεύσουν θύματα δηγμάτων φιδιών. Ένας κλονισμός της ύγείας, ή περιφρόνηση του θανάτου («θανάτου καταφρόνησις»⁷) ή ακόμη και ή

6. Για τους «γυμνοσοφιστές» βλ. Ud. Prakash Arora, *Greek Sources on India*, σσ. 157-220· Δ. Κ. Βελισσαρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 123-129, 183-193, 195-200· W. Halbfass, *India and Europe: An Essay in Philosophical Understanding*, State University of New York, Albany 1988 (έπανέκδ. Motilal Banarsidass, Delhi 1990, σσ. 12-15)· Άπ. Μιχαηλίδης, «γυμνοσοφιστές», *Θρησκευσιολογικό Λεξικό*, έπιμ. Μ. Μπέγγος, έκδ. Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 2000, σσ. 168-169.

7. Διοδώρου Σικελιώτου, *Βιβλιοθήκη Ιστορική* XVII, 107, 3-4.

βίωση εὐδαιμονίας («ἐπ' εὐπραγία»⁸) εἶναι λόγοι ἱκανοὶ γιὰ νὰ θέσουν τέλος στὴ ζωὴ τους. Ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τῆς πρώτης περίπτωσης προβάλλεται ὁ γυμνοσοφιστὴς Κάλανος (ἢ Κάρανος), ὁ ὁποῖος, παραβαίνοντας τοὺς περιοριστικούς κανόνες, ἀκολούθησε τὸν Ἀλέξανδρο στὴν Περσία⁹. Σὲ ἡλικία 73 ἐτῶν, ἐξ αἰτίας κάποιας «νόσου», τὴν ὁποία δὲν μπορούσε νὰ ἀνεχθεῖ, ἐπειδὴ ἀσθένησε κατὰ τὰ γραφόμενα γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ του, ζήτησε ὁ ἴδιος τὸν διὰ πυρᾶς θάνατό του¹⁰. Προτοῦ ἀνέλθει στὴν πυρὰ, χάρισε στὸν Λυσίμαχο, ἕναν ἀπὸ τοὺς μαθητές του (οἱ ὁποῖοι δὲν κατονομάζονται) τὸ ἄλογο ποῦ διέθεσε ὁ Ἀλέξανδρος γιὰ τὴ μεταφορὰ του στὸν τόπο τελέσεως τῆς καύσης του¹¹. Ὡς παράδειγμα τῆς τρίτης περίπτωσης ἀναφέρεται (Στράβων, Δίων Κάσσιος, Πλούταρχος) ὁ Ζαρμανοχηγγᾶς, «Ἰνδὸς ἀπὸ Βαργόσης»¹², ὁ ὁποῖος γελώντας αὐτοπυρολήθηκε στὴν Ἀθήνα «ἐπειδὴ τοῦ ἦρθαν ὅλα ὡς τότε βολικά, δὲν ἤθελε νὰ τοῦ τύχει ξαφνικὰ κάτι ποῦ δὲν ἐπιθυμοῦσε»¹³.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ Καλάνου ὑπολείπεται κατὰ τὶς ἀφηγήσεις, συγκρινόμενη μὲ ἐκείνη τοῦ πρεσβύτερου γυμνοσοφιστῆ Μάνδανη (ἢ Δανδάμη ἢ Δανδάμιου), ὁ ὁποῖος ἀπέριψε τὴν πρόσκληση νὰ ἀκολουθήσει τοὺς Ἑλληνας στὴν Περσία ἐγκαταλείποντας τὴ γενέθλια γῆ του. Ἐπιπλέον παρουσιάζεται συνετώτερος καὶ σεμνότερος τοῦ Καλάνου, ποῦ περιεπαίξε τὸν Ὀνησίκριτο γιὰ τὴν πολυτελεῖ ἐνδυμασία του¹⁴. Εἶναι ἀξιοσημείωτη στὴν ἔκθεση τοῦ Μάνδανη, ὅπως αὐτὴ παρα-

8. Στράβωνος *Γεωγραφικῶν* ΙΕ', 1, 73.

9. Στράβωνος *Γεωγραφικῶν* ΙΕ', 1, 68: «[...] συνακολουθῆσαι γὰρ ὡς ἐγκωμιαστὴν τοῦ βασιλέως ἔξω τῶν τῆς Ἰνδικῆς ὄρων παρὰ τὸ κοινὸν ἔθος τῶν ἐκεῖ φιλοσόφων».

10. Γιὰ τὸν Κάλανο βλ. Δ. Κ. Βελισσαρόπουλος, *Ἑλληνας καὶ Ἰνδοί*, τ. 1ος, ὁ.π., σσ. 159-165, 182-185, 196· τ. 2ος, σσ. 48-49, 54-55, 90-91, 96, 102, 217-218, 224, 248· G. T. Halkias, "The Self-immolation of Kalanos and other Luminous Encounters among Greeks and Indian Buddhists in the Hellenistic World", *Journal of the Oxford Center for Buddhist Studies* 8 (2015), σσ. 163-186· Απ. Michailidis, "Voluntary Death in view of the Eastern Orthodox Christian and Jain Tradition", *Θεολογία* 93, 2 (2022), σσ. 139-156, 139-140.

11. Ἀρριανοῦ *Ἀνάβασις* VII, III, 1-6.

12. Στράβωνος *Γεωγραφικῶν* ΙΕ', 1, 73.

13. Αὐτόθι: «[...] ἅπαντα γὰρ κατὰ γνώμην πράξαντα μέχρι νῦν ἀπιέναι δεῖν, μὴ τι τῶν ἀβουλήτων χρονίζοντι συμπέσει».

14. Στράβωνος *Γεωγραφικῶν* ΙΕ', 1, 64.

τίθεται από τον Στράβωνα, ή υπεράσπιση τῆς φύσεως ἀπὸ μέρους των γυμνοσοφιστῶν ἔναντι τοῦ νόμου¹⁵, ἥτοι τῆς φυσικῆς ροπῆς ἔναντι τῆς κοινωνικῆς συμβατικότητος. Πάντως οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν ἐπικεντρῶνεται στὴ λεπτομερῆ παρουσίαση τῶν θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν πεποιθήσεων τῶν γυμνοσοφιστῶν καὶ ὅσες φορές ἐπιχειροῦν κάτι τέτοιο εἶναι ἀμφίβολο ἂν μεταφέρουν αὐτούσιες τὶς Ἰνδικῆς ἀντιλήψεις (ξενίζει γιὰ παράδειγμα στὸ ἔργο τοῦ Στράβωνος ἡ ἀναφορὰ σὲ ἑλληνικῆς θεότητες καὶ ἑλληνικοὺς μύθους ἀπὸ μέρους των γυμνοσοφιστῶν καὶ ἀργότερα στὸ ἔργο τοῦ Ἱππολύτου ἢ χρῆση τοῦ ὄρου «Λόγος»¹⁶, ἐννοώντας τὸν Θεό, πάλι ἀπὸ τοὺς ἴδιους).

Ἀργότερα, κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες, ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (περ. 150-211 ἢ 216), ὁ Ἱππόλυτος (170-235) καὶ ὁ Δίων Χρυσόστομος (40-120), θὰ ἀναφερθοῦν στὴν Ἰνδικὴ θρησκευτικότητα, περιγράφοντας ὄχι μόνον τοὺς γυμνοσοφιστὲς ἀλλὰ καὶ τοὺς βραχμάνους, ἀντιδιαστέλλοντάς τους ἀπὸ τοὺς περιπλανώμενους ἀσκητές («σαρμάναι», σανκρ. śramaṇa). Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης* (1ος-3ος αἰ. μ.Χ.) θὰ μᾶς πληροφορήσει γιὰ τὴ λατρεία κάποιας θεᾶς στὸ νοτιώτερο ἄκρο τῆς ὑποηπείρου, ἢ ὁποῖα μᾶλλον ἀντιστοιχεῖ στὴ σημερινὴ λατρεία τῆς θεᾶς παρθένου (kanyā-kumārī) στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο¹⁷.

Οἱ ἐξερευνήσεις καὶ τὰ υπερόντια ταξίδια κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου μὲ ἀρχῆς τοῦ 16ου αἰῶνα ἀνοίγουν ἕνα νέο κεφάλαιο στὴ διερεύνηση τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητος. Ὁ Vasco da Gama (1460 ἢ 1469-1524) καταπλέει τὸ 1498 στὴ νοτιοδυτικὴ ἀκτὴ, στὴν περιοχὴ τῆς Calicut (σημερινὴ Kozhikode) καὶ τὸ 1510 ὁ Alfonso de Albuquerque θὰ πλεύσει βορειότερα καὶ θὰ κατακτήσει τὴν περιοχὴ τῆς Goa. Μαζὶ μὲ τοὺς θαλασσοπόρους καταφθάνουν καὶ οἱ ἱεραπόστολοι γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ ἀργότερα (1560) ἡ Ἱερὰ Ἐξέταση γιὰ τὴν ἐδραίωσή του. Κατὰ τὴν περίοδο κυριαρχίας τῆς βρετανικῆς

15. Στράβωνος *Γεωγραφικῶν* ΙΕ', 1, 65.

16. Ἱππολύτου *Φιλοσοφούμενα*, 24, 2.

17. Βλ. *Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης*, 58· Ἀπ. Μιχαηλίδης, *Ἰνδουισμός (Καταβολές – Ἱστορικὴ πορεία – Βασικῆς ἀντιλήψεις – Λατρεία)*, ἐκδ. Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2022, σ. 196.

Ἐταιρείας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν (East India Company, EIC) –παρ’ ὅτι ἡ Ἐταιρεία δὲν ἐνθάρρυνε τὴν ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα– θὰ καταφθάσουν καὶ προτεστάντες ἱεραπόστολοι διαφόρων ὁμολογιῶν (ἀγγλικανοί, λουθηρανοί, βαπτιστές). Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἐπιδείξουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα τῶν Ἰνδιῶν.

Σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια τὸ ὄνομα τοῦ Roberto de Nobili (1577-1656) ἀξίζει ἰδιαίτερης μνείας, δεδομένου ὅτι ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ρωμαιοκαθολικοὺς ἱεραποστόλους πού «ταυτίστηκαν βαθιὰ καὶ ἀνευδοίαστα μὲ μιὰ μὴ χριστιανικὴ παράδοση, σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι μὲ τὸν βραχμανικὸ Ἰνδουισμό»¹⁸. Εἰδικώτερα, θὰ ξυρίσει τὸ κεφάλι τοῦ ἀφήνοντας μόνον μιὰ τούφα, θὰ φορέσει ξύλινα σανδάλια καὶ θὰ περιβληθεῖ μὲ ἕνα λευκὸ dhoti (λευκὸ τεμάχιο ὑφάσματος), θυμίζοντας Ἰνδουιστὴ ἀναχωρητὴ (sannyāsī). Θὰ μάθει μάλιστα σανσκριτικὰ, τελοῦγκου καὶ ταμίλ, κερδίζοντας τὸ ὑποκοριστικὸ «λευκὸς Βραχμᾶνος». Κατὰ παρόμοιο τρόπο ὁ Γάλλος ρωμαιοκαθολικὸς ἱεραπόστολος Abbé Jean-Antoine Dubois (1765-1848), ὁ ἐπονομαζόμενος Dodda Swami ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς κατοίκους τῆς Mysore, υἱοθέτησε τὸν τρόπο ζωῆς, τὶς διατροφικὲς συνήθειες ἀλλὰ καὶ τὴν περιβολὴ Ἰνδουιστῆ ἀσκητῆ, καθιστάμενος σεβαστὸς ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς. Μνημειῶδες παραμένει μέχρι σήμερα (καὶ μὲ πολλὰς ἐπανεκδόσεις) τὸ ἔργο του: *Mœurs, institutions, et cérémonies des peuples de l’Inde* (1816), μεταφρασμένο στὴν ἀγγλικὴ ὡς *Hindu manners, customs and ceremonies*, τὸ ὁποῖο δὲν βασίστηκε τόσο στὰ Ἰνδουιστικὰ θρησκευτικὰ κείμενα ὅσο στὴν παρατηρητικότητα τοῦ συγγραφέα, καρπὸς τῆς ὁποίας εἶναι μιὰ γενικὴ περιγραφή τῆς Ἰνδουιστικῆς κοινωνίας, ἰδιαίτερος τοῦ συστήματος τῶν καστῶν, τῶν τεσσάρων σταδίων τοῦ βραχμανικοῦ βίου καὶ τῆς Ἰνδουιστικῆς λατρείας. Ἀξιόλογη ἦταν καὶ ἡ συνεισφορὰ τῶν πολὺγλωσσῶν Ἀγγλῶν Βαπτιστῶν ἱεραποστόλων William Carey (1761-1834) καὶ Joshua Marshman (1768-1837), οἱ ὁποῖοι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι μετέφρασαν τὴ Βίβλο σὲ διάφορες Ἰνδικὲς γλῶσσες, μετέφρασαν καὶ ἐξέδωσαν καὶ τὸ ἔπος Rāmāyaṇa σὲ τρεῖς τόμους¹⁹.

18. Er. Sharpe, *Συγκριτικὴ Θρησκευτικὴ ἱστορία*, μετάφρ. Στ. Α. Παπαλεξανδρόπουλος, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2008, σ. 54· βλ. ἐπίσης W. Halbfass, *India and Europe*, ὁ.π., σσ. 38-43, 45-47.

19. *The Ramayana of Valmēeki in the original Sungskrit, with a Prose Translation and Ex-*

Οι εξερευνήσεις και η ιεραποστολική δραστηριότητα άνοιξαν και το πεδίο της ινδολογικής έρευνας. Από τα μέσα και προς τα τέλη του 18ου αί. Βρετανοί μελετητές που έχουν μεταβεί στην Ίνδία, όπως οι Sir William Jones (1746-1794), Henry Thomas Colebrook (1765-1837), Sir Charles Wilkins (1749-1836) και λίγο αργότερα ο Horace Hayman Wilson (1786-1860), μεταφράζουν όρισμένα από τα κλασικά ινδουιστικά κείμενα. Συγκεκριμένα, ο Wilkins εκδίδει το 1785 την πρώτη μετάφραση της *Bhagavad-gītā* σε ευρωπαϊκή γλώσσα, ο Jones μία μετάφραση της ιστορίας της *Śakuntalā* (άποσπάσματος του έπους *Mahābhārata*) και των *Νόμων του Μάνου* (*Manusmṛiti*) το 1794. Ο πρώτος Γάλλος ινδολόγος Abraham Hyacinthe Anquetil Duperron (1731-1805) θα εκδώσει το 1802 σε δύο τόμους το έργο: *Oupnek'hat, id est, Secretum tegendum*. Επρόκειτο για μία λατινική μετάφραση από τα περσικά, πενήντα Ούπανισάδων μαζί με τον σχολιασμό τους. Το 1808 ο πολυπράγμων Friedrich Schlegel (1772-1829) εκδίδει το έργο: *Über die Sprache und die Weisheit der Indier* (Περὶ τῆς Γλώσσας καὶ τῆς Σοφίας τῶν Ἰνδῶν), ένα έργο στο οποίο ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι από έναν λαό που προερχόταν από την Ίνδία δημιουργήθηκαν οι πρώτοι ευρωπαϊκοί πολιτισμοί. Συνέκρινε επίσης τη σανσκριτική με τη λατινική, την ελληνική, την περσική και τη γερμανική, διαπιστώνοντας πολλές ομοιότητες μεταξύ τους στο λεξιλόγιο και τη γραμματική. Ένας εκ των πρωτεργατών των ινδολογικών έρευνών ήταν ο Δημήτριος Γαλανός (1760-1833). Πρόκειται για έναν Αθηναίο λόγιο, ο οποίος μετέβη το 1786 στην Καλκούτα για να διδάξει τα ελληνικά γράμματα σε γόνους οικογενειών της άκμάζουσας τότε ελληνικής παροικίας. Το ενδιαφέρον του όμως για την κουλτούρα της χώρας τον ώθησε στην εκμάθηση της σανσκριτικής και της περσικής. Καρπός της εντρύφησης του στη μελέτη των σανσκριτικών κειμένων ήταν η μετάφραση σημαντικών έργων της ινδουιστικής πνευματικότητας και λογοτεχνίας, όπως η *Bhagavad-gītā* (υπό τον τίτλο *Γιτὰ ἡ θεσπέσιον μέλος*), η *Devīmāhātmyam* (Δουργά), η *Raghuvamśa* (Ραγγοῦ Βάνσα ἢ Γενεαλογία τοῦ Ραγγοῦ) του Kālidāsa,

καθώς και ἡ σύνταξη λεξικῶν τῆς σανσκριτικῆς – ἐλληνικῆς – ἀγγλικῆς γλώσσας²⁰.

Αὐτὲς οἱ προσπάθειες κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον φιλοσόφων, λογοτεχνῶν καὶ ποιητῶν γιὰ τὴν Ἰνδία²¹. Ἀπὸ τὸν γερμανικὸ χῶρο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τοὺς Johann Gottfried Herder (1744-1803), Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Friedrich Hölderlin (1770-1843), Wilhelm von Humboldt (1767-1835), August Wilhelm Schlegel (1767-1845), Novalis (1772-1801), Immanuel Kant (1724-1804), Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854), Georg W. F. Hegel (1770-1831), Arthur Schopenhauer (1788-1860)²² καὶ Friedrich Nietzsche (1844-1900). Ἀπὸ τὸν βρετανικὸ τοὺς Samuel Taylor Coleridge (1772-1834), William Wordsworth (1770-1850), Robert Southey (1774-1843), Lord Byron (1788-1824), Percy Bysshe Shelley (1792-1822), John Keats (1795-1821), Thomas De Quincey (1785-1859) καὶ John William Cousin (1849-1910). Ἀπὸ τὸν γαλλικὸ τοὺς François-René de Chateaubriand (1768-1848), Alphonse de Lamartine (1790-1869), Alfred de Vigny (1797-1863), Victor Hugo (1802-1885) καὶ Edgar Quinet (1803-1875). Τέλος, ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἀμερικανικοῦ

20. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐργογραφία τοῦ Δημητρίου Γαλανοῦ βλ. Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκείες καὶ πολιτισμοὶ τῆς Ἀσίας*, ἐκδ. Κορηλία Σφακιανᾶκη, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 59-63· Μιλτ. Ἀθ. Σπύρου, *Δημήτριος Γαλανός – Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἄγνωστο ἔργο του στὶς Ἰνδίες*, ἐκδ. Ἑλληνο-Ἰνδικὴ Ἐταιρεία Πολιτισμοῦ & Ἀνάπτυξης, Ἀθήνα 2023· Σ. Καργάκος, *Δημήτριος Γαλανός ὁ Ἀθηναῖος (1760-1833) – Ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος Ἰνδολόγος*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1994· D. Th. Vassiliades, *The Greeks in India*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, σσ. 138-148.

21. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὶς ἐμπεριστατωμένες μελέτες τῶν Γιώργου Ἀμάραντου, *Ἀπόλλων καὶ Κρίσινα-Ελλάδα καὶ Ἰνδία στὴ νεότερη εὐρωπαϊκὴ σκέψη καὶ λογοτεχνία*, ἐκδ. Ἑλληνο-Ἰνδικὴ Ἐταιρεία Πολιτισμοῦ & Ἀνάπτυξης, Ἀθήνα 2022 καὶ τοῦ W. Halbfass, *India and Europe...*, ὁ.π.: βλ. ἐπίσης Er. Sharpe, *Συγκριτικὴ Θρησκειολογία*, ὁ.π., σσ. 64-69.

22. Ὁ Schopenhauer ὡς ἓνας ἐκ τῶν θαυμαστῶν τῆς μετάφρασης τῶν Οὐπανισάδων ἀπὸ τὸν Duperron, στὸ πόνημά του *Parerga und Paralipomena* (1851) θὰ γράφει γι' αὐτὲς ὅτι εἶναι «ἡ πλέον ἐπωφελὴς καὶ μεταρσιωτικὴ μελέτη ποὺ εἶναι δυνατὴ σὲ αὐτὸν τὸν κόσμο. Ὑπῆρξαν ἡ παρηγοριὰ τῆς ζωῆς μου καὶ θὰ εἶναι καὶ ἡ παρηγοριὰ τοῦ θανάτου μου» [*Es ist die belohnendste und erhabendste Lektüre, die auf der Welt möglich ist; sie ist der Trost meines Lebens gewesen und wird der meines Sterbens sein*]. Βλ. H. von Glasenapp, *Das Indienbild Deutscher Denker*, K. F. Koehler Verlag, Stuttgart 1960, σ. 71· Γ. Ἀμάραντος, *Ἀπόλλων καὶ Κρίσινα*, ὁ.π., σ. 201.

Υπερβατισμού (*Transcendentalism*)²³, μπορούμε να αναφέρουμε τους Ralph Waldo Emerson (1803-1882), Henry David Thoreau (1817-1862), Charles Timothy Brooks (1813-1883) και Orestes Brownson (1803-1876).

Έν τούτοις, οφείλουμε να σταθοῦμε στην ανταπόκριση που γνώρισε αὐτὴ ἢ προσέγγιση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἰνδῶν. Ὁρόσημο αὐτῆς τῆς ἀνταπόκρισης ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ Ram Mohan Roy (1772-1833), ἑνὸς πολὺγλωσσου λογίου, προερχομένου ἀπὸ βραχμανικὴ κάστα, ὁ ὁποῖος ἤλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἱεραποστολικὸ κλιμάκιο τῶν Βαπτιστῶν τῆς Σεραμπόρ (Serampore). Ἀναπτύχθηκε ἕνας δημόσιος διάλογος μεταξὺ τους, ὁ ὁποῖος –παρὰ τὶς ἀρχικὲς καλὲς προθέσεις ἀπὸ τὰ συνδιαλεγόμενα μέρη– κατέληξε σὲ ἀνοιχτὴ ἀντιπαράθεση καὶ στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ram Mohan Roy ἀπὸ μέρους τοῦ Joshua Marshman ὡς «εἰδωλολάτρης» (heathen) καὶ στὴν εἰς βάρος τῶν ἱεραποστόλων κατηγορία ἀπὸ μέρους τοῦ Ram Mohan Roy γιὰ διαστρέβλωση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ²⁴. Ὁ ἴδιος ἀπέριψε τὸ δόγμα τῆς Ἀγίας Τριάδας· ἀπέριψε ὡστόσο καὶ τὴ λατρεία τῶν mūrtis (τῶν ἀγαλμάτων τῶν Ἰνδουιστικῶν θεοτήτων) καὶ τὴν ἀντίληψη περὶ μετενσαρκώσεως. Προσπάθησε μάλιστα νὰ ἀποκαθάρει τὸν Ἰνδουισμό ἀπὸ ἐπίσημα στοιχεῖα μέσῳ τῆς καταφυγῆς του στὶς Οὐπανισάδες καὶ ἀγωνίσθηκε σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ γιὰ τὴ διὰ νόμου κατάργηση τοῦ βάρβαρου ἐθίμου τοῦ satī, τῆς καύσεως δηλαδὴ τῆς χήρας πάνω στὴ νεκρικὴ πυρὰ τοῦ συζύγου, πρᾶγμα ποὺ τελικὰ ἐπέτυχε τὸ 1829 μὲ τὴν ἔκδοση σχετικοῦ διατάγματος ἀπὸ τὸν ὑπάτο ἀρμοστὴ William Bentinck. Θὰ ἀκολουθήσει

23. Ὁ Ὑπερβατισμὸς ἦταν τὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα ποὺ ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1820 στὶς ἀνατολικὲς Η.Π.Α. Ἔντονα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ καὶ γερμανικὸ ρομαντισμὸ, τὴ σκέψη τοῦ Hume καὶ τοῦ Kant, καθὼς καὶ ἀπὸ Ἰνδουιστικὰ φιλοσοφικὰ κείμενα, ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται καλός, ἀλλὰ σταδιακὰ ἡ κοινωνία καὶ οἱ θεομοὶ τῆς τὸν διαφθείρουν.

24. Σχετικὰ μὲ αὐτὴν τὴν ἀντιπαράθεση βλ. Sisir Kumar Das, *The Shadow of the Cross: Christianity and Hinduism in a Colonial Situation*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi 1974, σσ. 15-37· Sita Ram Goel, *History of Hindu-Christian encounters, AD 304 to 1996*, Voice of India, New Delhi (1989) 2010, σσ. 54-68· Mohan Chandra Kotnala, *Raja Ram Mohun Roy and Indian Awakening*, Gitanjali Prakashan, New Delhi 1975, σσ. 81-110· Richard Fox Young, *Resistant Hinduism: Sanskrit Sources on Anti-Christian Apologetics in Early Nineteenth-Century India*, Institut für Indologie der Universität Wien, Sammlung De Nobili, Wien 1981, κυρίως σσ. 18-20, 38-40, 111-112, 116-117, 121-122.

μία πλειάδα Ἰνδῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμιστῶν ποὺ ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ δυτικὴ σκέψη θὰ προσπαθήσουν νὰ ἀναμορφώσουν τὸν Ἰνδουισμό, καθὼς καὶ τὴν Ἰνδουιστικὴ κοινωνία. Ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων εἶναι ἐκτενέστατος, ἐδῶ ὅμως θὰ ἀρκεστοῦμε νὰ ἀναφέρουμε τοὺς Radhakat Deb (1784-1867), Isvaracandra Vidyasagar (1820-1891), Debendranant Tagore (1817-1905, πατέρας τοῦ διάσημου λογοτέχνη, βραβευμένου μὲ βραβεῖο Νομπέλ, Rabintranath Tagore), Keshab Chandra Sen (1838-1884), οἱ ὁποῖοι ἀξιολόγησαν, τροποποίησαν καὶ συνέχισαν τὸ ἔργο τοῦ Ram Mohan Roy. Ἐνθερμοὶ ὑπερασπιστὲς τοῦ δυτικοῦ ρασιοναλισμοῦ ὑπῆρξαν οἱ Akshay Kumar Datta (1820-1886), Henry Louis Vivian Derozio (1809-1831) καὶ Jyotiba Phule (1827-1890). Κοινωνικοὶ ἀναμορφωτὲς ποὺ συνδύασαν τὸ δυτικὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα μὲ τὴν Ἰνδικὴ κουλτούρα ἦταν οἱ Mahadev Govind Ranade (1842-1901), Ramakrishna Gopal Bhandarkar (1837-1925) καὶ Gopal Hari Deshmukh (1823-1892). Ποιητὲς, λογοτέχνες καὶ στοχαστὲς ἀκόμη, ὅπως οἱ Bankim Chandra Chatterji (1838-1894) καὶ Rabindranath Tagore (1861-1941). Τέλος, γνωστοὶ ἐκφραστὲς ἀναγεννητικῶν τάσεων ἐντὸς τοῦ Ἰνδουισμοῦ ἦταν οἱ Ramakrishna Paramahansa (1836-1886) καὶ Swami Vivekananda (1863-1902).

Κλείνοντας αὐτὴν τὴν ἐνότητα, θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε στὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτισε ἡ Θεοσοφικὴ Ἐταιρεία, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε τὸ 1875 στὴ Νέα Ὑόρκη ἀπὸ τὴ Helena Petrovna Blavatsky (1831-1891), τὸν Henry Steel Olcott (1832-1907) καὶ τὸν William Quan Judge (1851-1896). Ἡ θεοσοφία ἢ θεοσοφισμὸς εἶναι ἓνα σύστημα ἀποκρυφιστικῶν δοξασιῶν μὲ ἔντονα συγκρητιστικὸ χαρακτῆρα, τὸ ὁποῖο στηρίζεται στὴν πεποίθηση ὅτι ψήγματα τῆς θεϊκῆς ἢ αἰώνιας ἀλήθειας μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ ὅλες τὶς θρησκείες τῆς ἀνθρωπότητας. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ θεοσοφία θὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀνατολικά θρησκευόμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἰνδουισμὸς. Τὰ βιβλία τῶν κύριων ἐκπροσώπων τῆς ὀργάνωσης (Helena P. Blavatsky, Charles Leadbeater, Annie Besant, Alice Ann Bailey) βρίθουν ἀπὸ Ἰνδουιστικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἔννοιες, γεγονός ποὺ συνέβαλε ὄχι μόνον στὴν ἐπαφὴ καὶ ὠσμωση μὲ τὴν Ἰνδουιστικὴ κουλτούρα, ἀλλὰ καὶ στὴ διάδοση αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀντιλήψεων.

Ἡ διάδοση

Ὁ πρῶτος γιόγκι πού θά ταξιδέψει στή Δύση καί θά διαδώσει ἰνδουιστικές ἀντιλήψεις εἶναι ὁ Σουάμι Βιβεκανάντα (Swami Vivekananda, 1863-1902). Ἡ ὁμιλία του στό πρῶτο Παγκόσμιο Κοινοβούλιο τῶν Θρησκείων (World Parliament of Religions) τοῦ Σικάγο, τὸ 1893, θά ἐντυπωσιάσει. Θά συστηθεῖ ὡς μοναχὸς τοῦ ἀρχαιότερου μοναστικοῦ τάγματος τοῦ κόσμου, ἐννοώντας τὴ σχολὴ τῆς Ἀντβάιτα Βεντάντα (Advaita Vedānta). Κατὰ τὴν παραμονή του στὶς Η.Π.Α., ὅπως καὶ σὲ ἄλλες δυτικὲς χῶρες, θά διαδώσει ἓνα σύστημα ἰδεῶν, τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε «πρακτικὴ Βεντάντα» (practical Vedānta). Κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς διδασκαλίας του ἦταν ὁ τονισμὸς τῆς ἀνοχῆς μεταξὺ ὄλων τῶν θρησκείων, καθὼς ἡ καθεμιὰ τους ἀποτελοῦσε ἓνα μονοπάτι πού ὀδηγοῦσε στὴ μία καὶ μοναδικὴ ἀλήθεια, τὴν ὑπέρτατη πραγματικότητα τοῦ brahman, τοῦ Ἀπολύτου. Οὐσιαστικὰ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀναδείκνυε τὸν ἴδιο τὸν Ἰνδουισμό ὡς βάση τῆς ἀνωτέρω ἰδέας καὶ τὴ χώρα του ὡς τὸ λίκνο τῆς πνευματικότητας ἐναντι τῆς ὕλιστικῆς καὶ τεχνοκρατικῆς Δύσεως. Θά εἶναι καὶ ὁ εἰσηγητὴς τῆς λεγόμενης «μοντέρνας γιόγκα» (Modern Yoga), διακρίνοντας τὰ εἶδη τῆς σέ «Ράτζα γιόγκα» (Rāja-yoga), «Μπάκτι γιόγκα» (Bhakti-yoga), «Γκνυάνα γιόγκα» (Jñāna-yoga) καὶ «Κάρμα-γιόγκα» (Karma-yoga). Τὸ σύνολο τῶν ἰδεῶν του, πού δὲν θίγουν μόνον τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὴν ἀσκήση τῆς γιόγκα ἀλλὰ καὶ κοινωνικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ θέματα, θά προσδιορισθεῖ ὡς «Νεο-Βενταντισμὸς» (Neo-Vedānta) ἢ «Νεο-Ἰνδουισμὸς» (Neo-Hinduism)²⁵.

Στὸ πνεῦμα τοῦ Βιβεκανάντα θά κινηθοῦν καὶ ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς γιόγκα καὶ τῆς ἰνδουιστικῆς πνευματικότητας. Ἄξιοι μνείας εἶναι οἱ Shri Yogendra (1897-1989) καὶ Paramahansa Yogananda (1893-1952). Ὁ πρῶτος, ἐκτὸς ἀπὸ συγγραφέας καὶ ποιητῆς, θά ἀναδειχθεῖ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους δασκάλους πού συνέβαλαν στὴν ἀναβίωση καὶ διάδοση τῆς Haṭha Yoga, τόσο στὴν Ἰνδία ὅσο καὶ στὶς Η.Π.Α. Τὸ 1918

25. Γιὰ τὸν Σουάμι Βιβεκανάντα βλ. Ἀπ. Μιχαηλίδης, *Ἰνδουισμὸς*, ὅ.π., σσ. 281-284· ὁ ἴδιος, «Βιβεκανάντα», *Θρησκευτολογικὸ Λεξικό*, ὅ.π., σσ. 123-124· Ρ. Ρολλάντ, *Ὁ βίος τοῦ Βιβεκανάντα καὶ τὸ παγκόσμιο εὐαγγέλιο*, μετάφρ. Κ. Στεφανίδης, ἐκδ. Βιβλιοθήκη Νέας Ἐποχῆς, Ἀθήνα 1967.

θα ιδρύσει στη Βομβάη το The Yoga Institute, το πρώτο οργανωμένο κέντρο γιόγκα στον κόσμο. Ένα χρόνο αργότερα θα αναχωρήσει για την Ευρώπη και τις Η.Π.Α. με στόχο να διαδώσει τη γιόγκα. Στο Harriman της Νέας Υόρκης θα ιδρύσει ένα παράρτημα του ινστιτούτου, το The Yoga Institute of America. Ο δεύτερος θα μεταβεί σε ηλικία 27 ετών στις Η.Π.Α., όπου και θα εγκατασταθεί για το υπόλοιπο της ζωής του²⁶. Ήταν ο πρώτος σημαντικός Ίνδος δάσκαλος που εγκαταστάθηκε στην Αμερική και ο πρώτος έξέχων Ίνδος που φιλοξενήθηκε στον Λευκό Οίκο (από τον Πρόεδρο Calvin Coolidge το 1927). Το 1946 θα εκδοθεί το βιβλίο του: *Αυτοβιογραφία ενός Γιόγκι (Autobiography of a Yogi*²⁷), ή διακίνηση του οποίου αποτελεί μέχρι σήμερα παγκόσμια έμπορική επιτυχία. Ως έναν εκ των πρωτεργατών αυτού του ρεύματος θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τον Swami Vishnudevananda Saraswati (1927-1993), μαθητή του Swami Shivananda Saraswati (1887-1963), ο οποίος είναι ο βασικός υπεύθυνος για τη γιόγκα όπως διδάσκεται σήμερα στη Δύση, συνοψίζοντας τις διδασκαλίες της κλασικής γιόγκα σε πέντε άρχες: σωστή άσκηση (āsana), σωστή άναπνοή (prāṇāyāma), σωστή χαλάρωση (śavāsana), σωστή διατροφή (χορτοφαγική), θετική σκέψη (έννοώντας τη διδασκαλία της Vedānta) και διαλογισμός (dyāna)²⁸. Τον Δεκέμβριο του 1957 έφθασε στο Σάν Φρανσίσκο και άρχισε να διδάσκει γιόγκα. Την άμέσως επόμενη χρονιά μετέβη στη Νέα Υόρκη για να διδάξει κι εκεί. Ο ίδιος κατά τη δεκαετία του 1960 εισήγαγε τους Beatles στις τεχνικές της γιόγκα²⁹. Ίδρυσε

26. Βλ. τη βιογραφία του γραμμένη από τον νεώτερο αδελφό του Σανάντα Λάλ Γκός, *Μέτζντα – Η Οικογενειακή και Νεανική Ζωή του Παραμαχάνσα Γιογκανάντα*, μετάφρ. Ξεν. Θ. Καρκάντζος, έκδ. Κέδρος, Αθήνα 2007.

27. Το εν λόγω έργο έχει μεταφραστεί και εκδοθεί στην ελληνική γλώσσα δύο φορές. Η πρώτη μετάφραση έκπονηθηκε από τον Ίω. Δ. Βορρέ και εκδόθηκε από το Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σια Α.Ε. το 1955 με δεκαεννέα επανεκδόσεις έκτοτε. Η δεύτερη από τη Ρένα Καρακατσάνη για τις εκδόσεις Κάκτος το 1991 και η τρίτη, δίχως αναφορά σε μεταφραστή ή μεταφραστή, από την Self-Realization Fellowship το 2014, μία οργάνωση που ίδρυσε ο ίδιος ο Παραμαχάνσα Γιογκανάντα στις Η.Π.Α. το 1920.

28. Vishnudevananda, *The Complete Illustrated Book of Yoga*, Three Rivers Press/Random House, New York 1960, 1988, σ. x.

29. M. Roth, “Let’s harness the revolutionary optimism of the 1960s to counter dark times”, *The Guardian*, 12 Sep 2016, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/>

ashrams και κέντρα πρακτικής εφαρμογής όχι μόνο στις Η.Π.Α. αλλά και στον Καναδά, την Ευρώπη και τη Νέα Ζηλανδία. Τò 1966, ó Β. K. S. Iyengar (1918-2014) έκδίδει τò *Light in Yoga*, έναν óλοκληρωμένο óδηγò με ένθετες φωτογραφίες για τήν πρακτική εφαρμογή τών āsanas, έκτελεσμένων από τόν ίδιο, ó όποιος συνεχώς έπανεκδίδεται μέχρι σήμερα σε διάφορες γλώσσες³⁰. Λίγο άργότερα, στη δεκαετία τού 1970, ó K. Pattabhi Jois (1915-2009), είσηγητής τής Ashtanga Yoga, δίδαξε τόσο στις Η.Π.Α. όσο και στην Αύστραλία. Ή δημοτικότητα τής γιόγκα στη Δύση ενισχύθηκε άκόμη περισσότερο από τόν Yogi Bhajan (1929-2004), έναν ιεραπόστολο τού Σικχισμού, ó όποιος έγκαταστάθηκε στην Καλιφόρνια τò 1969 για νά διδάξει Kuṇḍalinī Yoga. Έκτοτε, διαμορφώθηκαν διάφορες παραλλαγές τής γιόγκα πού άνθησαν σε πολλές δυτικές χώρες. Μακρύς είναι ó κατάλογος τών δασκάλων, τών «γκουρού» πού κατέκλυσαν τή Δύση, οί όποιοι μαζί με τή γιόγκα διέδωσαν και ίνδουιστικές άντιλήψεις. Άρκει νά αναφέρουμε τούς Shri Shivabalayogi Maharaj (1935-1994), Swami Muktananda (1908-1982), Satchidananda Saraswati (1914-2002), Bhaqwan Shree Rajneesh (μετονομαζόμενος σε Osho λίγο πριν από τόν θάνατό του, 1931-1990), Swami Rama (1925-1996), Satyananda Saraswati (1923-2009), Sri Chinmoy (1931-2007), K. V. Desikachar (1938-2016), Ravi Shankar (γεν. 1956, όχι ó συνονόματος μουσικοσυνθέτης), Prem Rawat (γνωστός παλαιότερα ως Balyogeshwar ή Maharaji, 1957-).

Ίδιαίτερη μνεία θά πρέπει νά κάνουμε σε μία προσωπικότητα πού εισήγαγε τή λατρεία τού θεού Κρίσνα στον Δυτικό κόσμο. Πρόκειται για τόν Abhay Charanaravinda Bhaktivedanta Swami Prabhupada ή άπλως Swami Prabhupada ή και Srila Prabhupada (1896-1977), όποιος έλαβε έντολή από τόν δάσκαλό του, τόν Bhaktisiddanta Saraswati (1874-1937), νά διαδώσει τò μήνυμα τού βισνουίτη δασκάλου Caitanya Mahaprabhu (1486-1534), κύριου έκπροσώπου τού βισνουϊτικού κλάδου Gauḍīya, στην άγγλική γλώσσα³¹. Τόν Ίούλιο τού 1966 ίδρυσε τήν όργάνωση

sep/12/revolutionary-1960s-dark-times-technology (05.8.2023).

30. Βλ. Β. K. S. Iyengar, *Φως στη γιόγκα/yoga āprikā*, μετάφρ. Χ. Λυρώνη, Π. Μπόλου, Χ. Παύλου, Ά. Σπηλιόπουλος, έκδ. Nāga – Παρασκευή Μπόλου, χ.τ. 2020.

31. Για τόν βίο τού Swami Prabhupada βλ. Satsvarūpa Dāsa Goswāmī, *Srīla Prabhupāda līlāmṛta: a biography of His Divine Grace A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupāda*, Bhaktivedanta Book Trust, Los Angeles (1983) 2002. Για τή διδασκαλία του βλ. Tamal

International Society for Krishna Consciousness (ISKCON) στη Νέα Υόρκη, γνωστή έκτοτε και ως «Hare Krishna»³². Υπερασπίστηκε την ονομασία της, υποστηρίζοντας ότι ο Κρίσνα περιελάμβανε όλες τις έννοιες και μορφές της θεότητας. Το 1967 έγκαινίασε ακόμη ένα παράρτημα της οργάνωσής του στο Σάν Φρανσίσκο. Ταξίδεψε απ' άκρου εις άκρον των Η.Π.Α., εκλαϊκεύοντας το μήνυμά του μέσω θρησκευτικών τραγουδιών (saikīrtana) που έκτελούνταν σε δημόσιους χώρους και οδούς, της διανομής βιβλίων και δημοσίων όμιλων. Ο George Harrison, μέλος των Beatles, ηχογράφησε με μερικούς από τους όπαδούς του έναν δίσκο στο Λονδίνο και στάθηκε άρωγός στην ίδρυση ναού προς τιμήν του Κρίσνα και της Ράντα (Rādhā) στην ίδια πόλη. Τα επόμενα χρόνια, ο ρόλος του Swami Prabhupada ως κήρυκα και ηγέτη της οργάνωσης ISKCON τον οδήγησε και σε άλλες χώρες, όπου δημιούργησε παραρτήματα της οργάνωσής του. Μέχρι τον θάνατό του το 1977, η ISKCON έγινε διεθνώς γνωστή ως παρακλάδι του Βισνουισμού. Μέσω της αποστολής του διέδωσε τη διδασκαλία του Caitanya Mahaprabhu, καθώς και την bhakti yoga, τη γιόγκα της ένθερμης αγαπητικής άφοσίωσης προς το θεϊόν, συνοδευόμενη από λατρευτικά τραγούδια και φαλμούς. Η ISKCON σήμερα διατηρεί περισσότερα από οκτακόσια κέντρα σε όλον τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, με εκατομμύρια όπαδούς. Κλειδί για τη διάδοση της θεολογίας του Βισνουισμού Gauḍīya είναι τα βιβλία και οι μεταφράσεις του Prabhupada, οι γνωστότερες εκ των οποίων είναι ή *Bhagavad Gītā*, ή *Śrīmad Bhāgavatam* (τμήμα του *Bhāgavata Purāṇa*) και ή *Caitanya Charitāmṛta* (περιέχει τις διδαχές και τον βίο του Chaitanya Mahaprabhu). Τα έργα του έχουν μεταφρασθεί σε περισσότερες από εβδομήντα γλώσσες. Η επίδρασή του στον χώρο των διανοουμένων της εποχής, ειδικά του ρεύματος της αντι-κουλτούρας (Underground), φαίνεται στην προσπάθεια των Allen

Krishna Goswami, *A Living Theology of Krishna Bhakti: Essential Teachings of A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada*, Oxford University Press, Oxford 2012.

32. Για την εξάπλωση της ISKCON στη Δύση βλ. D. G. Bromley & L. D. Shinn (eds.), *Krishna Consciousness in the West*, Associated University Presses, London 1989. Επίσης βλ. τις με κριτική διάθεση μελέτες: M. Ekstrand & Ed. H. Bryant, *The Hare Krishna movement: The postcharismatic fate of a religious transplant*, Columbia University, New York 2004 και E. B. Rochford, *Hare Krishna Transformed*, New York University Press, New York & London 2007.

Ginsberg, Timothy Leary, Gary Snyder και Alan Watts να τον εντάξουν, μαζί με τα λατρευτικά του άσματα, στο κίνημα των hippies.

Η ISKCON περιγράφει τον Κρίσνα ως πηγή όλων των «καθόδων» (avatar) του θεού. Για τους όπαδούς της ο Κρίσνα είναι η ανώτερη μορφή του θεού, είναι ο svayam bhagavān, δηλαδή το μοναδικό, το υπέρτατο θείο όν, ενώ η σύντροφός του, η Ράντα, αντιπροσωπεύει το θεϊκό θηλυκό αντίστοιχο του Κρίσνα, την αρχική πνευματική δύναμη και την ενσάρκωση της αγαπητικής άφοσίωσης.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε τον Maharishi Mahesh Yogi (κατά κόσμον Mahesh Prasad Varma, 1918-2008), τον εισηγητή της διαλογιστικής μεθόδου του Ύπερβατικού Διαλογισμού (Transcendental Meditation) και δημιουργό του όμώνυμου κινήματος (Transcendental Meditation Movement) – ένα κίνημα που συγκαταλέγεται στα Νέα Θρησκευτικά Κινήματα και περιλαμβάνει προγράμματα και οργανώσεις που προωθούν την τεχνική του Ύπερβατικού Διαλογισμού, μία εξειδικευμένη πρακτική διαλογισμού που ονομάζεται TM-Sidhi program³³, ένα πρόγραμμα έναλλακτικής ιατρικής που ονομάζεται Maharishi Ayurveda και ένα σύστημα αρχιτεκτονικής και οικοδόμησης γνωστό ως Maharishi Sthapatya Ved. Οι δραστηριότητες του κινήματος περιλαμβάνουν την ίδρυση έκδοτικού οίκου (MUM Press), τηλεοπτικού (KSCI) και ραδιοφωνικού (KHOE) σταθμού και ενός δορυφορικού τηλεοπτικού καναλιού (Maharishi Channel).

Ο Μαχαρίσι Μαχές Γιόγκι (Maharishi Mahesh Yogi)³⁴ ξεκίνησε την πρώτη του παγκόσμια περιοδεία το 1958³⁵, με τους όπαδούς του να τον

33. Έκλαικxευμένη όνομασία: “yogic flying” (γιογκικό πέταγμα).

34. Για τον βίο του Maharishi Mahesh βλ. P. Mason, *The Maharishi-The Biography of the Man Who Gave Transcendental Meditation to the World*, Dorset: Element Books Ltd, Shaftbury 1994 και C. A. Humes, “Maharishi Mahesh Yogi: Beyond the TM Technique”, στό: Th. A. Forsthoefel and C. A. Humes (eds.), *Gurus in America*, State University of New York Press, Albany 2005, σσ. 55-80.

35. Στο πλαίσιο της παγκόσμιας περιοδείας του, επισκέφθηκε το 1961 την Ελλάδα. Το όπόμενο έτος ιδρύθηκε το σωματείο Κίνησης Πνευματικής Αναγεννήσεως, το όποιο διοργάνωνε έβδομαδιαία μαθήματα και όμιλίες «Βαθέως Διαλογισμού». Το έν λόγω σωματείο δέν ύφίσταται πλέον. Βλ. τή μεταπτυχιακή διπλωματική έργασία της Λουκίας Ροδίτου, *Η Προβολή της Γιόγκα στον Έλληνικό Διαδικτυακό Χώρο*, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2023, σσ. 106, 301 (<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3315737/file.pdf>).

προσφωνούν «ή Αὐτοῦ Ἁγιότητα» (His Holiness) καί κάποιες φορές νά ἀναφέρεται ὡς «giggling guru» (ὁ γκουρουὸς ποὺ γελάει), ἐπειδὴ γελοῦσε συχνὰ κατὰ τὶς πρῶτες τοῦ τηλεοπτικῆς ἐμφανίσεις. Ὡς ἐπιτεύγματα τοῦ ἀναφέρονται ἡ ἐκπαίδευση περισσότερων τῶν σαράντα χιλιάδων ἐκπαιδευτῶν τοῦ ὑπερβατικῶν διαλογισμοῦ, ἡ διδασκαλία τῆς τεχνικῆς τοῦ σέ «περισσότερους ἀπὸ πέντε ἑκατομμύρια ἀνθρώπους», ἡ ἴδρυση χιλιάδων κέντρων διαλογισμοῦ, ἡ ἴδρυση κολλεγίων, πανεπιστημίων (στὴν Ἰνδία, τὸν Καναδᾶ, τὶς Η.Π.Α., τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο καὶ τὴν Ἑλβετία), σχολείων, φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων, ἐπιχειρήσεων (π.χ. νοσοκομειακῆς κλινικῆς), ἐργαστηρίων συμπληρωμάτων διατροφῆς καὶ μονάδων βιολογικῆς καλλιέργειας. Τὸ 1992 ἴδρυσε τὸ διακρατικὸ πολιτικὸ κόμμα Natural Law Party (Κόμμα Φυσικοῦ Δικαίου, NLP) μὲ βάση τὶς «ἀρχὲς τοῦ Ὑπερβατικῶν Διαλογισμοῦ», τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα διακυβέρνησης. Εἰδικώτερα, ὀρίζει τὸν «φυσικὸ νόμο» (natural law) ὡς ὀργανωτικὴ νοημοσύνη ποὺ διέπει τὸ φυσικὸ σύμπαν. Ὁ «φυσικὸς νόμος» δύνата νά ἀναζωογονηθεῖ μέσω τῆς τεχνικῆς τοῦ Ὑπερβατικῶν Διαλογισμοῦ καὶ τοῦ προγράμματος TM-Sidhi, τὰ ὁποῖα μποροῦν νά συμβάλουν ἀκόμη καὶ στὴ μείωση ἢ καὶ ἐξάλειψη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Στὸ ἀποκορύφωμα τῆς δράσης του, τὸ συγκεκριμένο κόμμα δραστηριοποιήθηκε σὲ 74 χῶρες. Σήμερα εἶναι ἐνεργὸ στὴν Ἰνδία καὶ τὶς Η.Π.Α.

Πέραν τούτων, κατὰ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐπόμενης, ὁ Μαχαρίσι ἀπέκτησε ἀκόμη μεγαλύτερη φήμη ὡς γκουρουὸς τῶν Beatles, τῶν Beach Boys καὶ ἄλλων διασημοτήτων ἀπὸ τὸν καλλιτεχνικὸ χῶρο. Κατὰ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἐγκαινίασε τὸ πρόγραμμα TM-Sidhi μὲ στόχο, ὅπως προβαλλόταν, τὴ βελτίωση τῆς σχέσης σώματος-νοῦ τῶν ἀσκουμένων, μέσω τεχνικῶν ὅπως τὸ λεγόμενο «γιόγικὸ πέταγμα» (yogic flying).

Ὁ Μαχαρίσι Μαχὲς ἔθεσε τρεῖς στόχους κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς δράσης του: νά ἀναβιώσει τὴν πνευματικὴ παράδοση στὴν Ἰνδία, νά δείξει ὅτι ὁ διαλογισμὸς ἀρμόζει στοὺς πάντες καὶ ὄχι μόνον στοὺς ἐρημίτες καὶ ὅτι ἡ Βεντάντα εἶναι συμβατὴ μὲ τὴν ἐπιστήμη. Τὸ 1967 ἡ μετάφραση καὶ ὁ σχολιασμὸς τῆς *Bhagavad-gītā* (*Bhagavad-Gītā: A New Translation and Commentary*), χαρακτηρίζοντάς τὴν μάλιστα ὡς «Γραφὴ τῆς Γιόγκα» (Scripture of Yoga), θὰ συμβάλει ἀκόμη περισσότερο στὴ διάδοση

αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καὶ μάλιστα ἐντὸς τοῦ κινήματος τῶν hippies καὶ τῆς ἀντι-κουλτούρας (Underground).

Στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο αὐτὸς ποὺ προέβαλε κατ' ἐξοχὴν τὶς ἀρχές τοῦ Νεο-Ἰνδουισμοῦ ἦταν ὁ Sarvepalli Radhakrishnan (1888-1975), διακεκριμένος πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας, πρύτανης, ἐκπρόσωπος τῆς Ἰνδίας στὴν UNESCO (1946-1952), πρέσβης στὴν τότε Σοβιετικὴ Ἑνωσὴ (1946-1952), Ἀντιπρόεδρος (1952-1962) καὶ Πρόεδρος τῆς Ἰνδικῆς Δημοκρατίας (1962-1967). Ὑπηρετήσε ὡς καθηγητὴς Φιλοσοφίας στὰ πανεπιστήμια τῆς Καλκούτας καὶ τῆς Μαϊσόρ (Mysore) καὶ ὡς καθηγητὴς τῶν Ἀνατολικῶν Θρησκειῶν καὶ τῆς Ἠθικῆς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης (1936-1939). Διετέλεσε ἀντιπρύτανης τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ἄντρα (Adhra) (1931-1936) καὶ πρύτανης τῶν πανεπιστημίων τοῦ Βαρανάσι (1939-1948) καὶ τοῦ Ν. Δελχί (1953-1962). Ἔλαβε πολλὰς διεθνεῖς διακρίσεις καὶ βραβεῖα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀκαδημαϊκῆς του σταδιοδρομίας [χρίστηκε ἱππότης (1931), μέλος τῆς Βρετανικῆς Ἀκαδημίας (1939), ἐπὶ τετραετία ἦταν ὑποψήφιος γιὰ τὸ βραβεῖο Νομπέλ Λογοτεχνίας (1933-1937)]. Ἀρχῆς γενομένης μὲ τὴ μεταπτυχιακὴ του διπλωματικὴ ἐργασία *The Ethics of Vedanta* (ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε ὅταν ὁ συγγραφέας τῆς ἦταν μόλις εἴκοσι ἐτῶν), προχώρησε στὴ συστηματικὴ παρουσίαση τοῦ Ἰνδουισμοῦ μὲ μία σειρὰ δημοσιεύσεων στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, ὅπως: *Indian Philosophy* (1923), *The Hindu View of Life* (1927), *An Idealist View of Life* (1929), *Eastern Religions and Western Thought* (1939), *A Source Book in Indian Philosophy* (1957) κ.ἄ. Κλασικὲς στὸ εἶδος τους εἶναι καὶ οἱ μεταφράσεις (μετὰ σχολίων) κειμένων τῆς Ἰνδουιστικῆς γραμματείας, ὅπως: *The Bhagavadgītā* (1948), *The Principal Upaniṣads* (1953) καὶ τὸ *Brahma-Sutra* (1960).

Ἡ συμβολὴ του στὴν προβολὴ τοῦ Ἰνδουισμοῦ στὸν Δυτικὸ κόσμο ἔγκειται στὸ ὅτι προβάλλει ὡς ὕψιστο ἰδανικὸ του τὴ μονιστικὴ του πλευρά, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Advaita Vedānta. Κατ' αὐτόν, ὁ στόχος τῆς Advaita Vedānta εἶναι νὰ βιώσει ἡ κάθε ἀνθρώπινη ὄντοτητα τὴν οὐσιαστικὴ τῆς ταύτιση μὲ τὴν ὑπέρτατη πραγματικότητα, τὸ brahman³⁶. Ὁ ἴδιος πάλι ἐπεχείρησε νὰ συμβιβάσει τὸν δυτικὸ

36. Βλ. S. Radhakrishnan, *The Hindu View of Life*, Unwin Paperbacks, London (1927) 1988, σ. 24. Βλ. ἐπίσης Ἀπ. Μιχαηλίδης, *Ἰνδουισμός, ὄ.π.*, σσ. 290-291· V. S. Naravane,

ὀρθολογισμό με τὸν Ἰνδουισμό, παρουσιάζοντας τὸν δεύτερο ὡς μιὰ οὐσιαστικὰ ὀρθολογική (rationalistic) καὶ οὐμανιστική (humanistic) θρησκευτική ἐμπειρία. Ἡ ὅλη του προσπάθεια νὰ φέρει σὲ ἐπαφή τὴ δυτική σκέψη καὶ τὴν Ἰνδική φιλοσοφία καὶ νὰ προβάλλει τὸν Ἰνδουισμό ὡς μιὰ «θρησκεία τοῦ πνεύματος» (religion of the spirit), προσέδωσε σὲ αὐτὸν κῦρος καὶ ἄνοιξε τὸν δρόμο πρὸς μιὰ νέα ἐπανεκτίμηση τῆς ταυτότητάς του. Προσπάθησε νὰ δώσει τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀνεκτικῶ, ἀνοιχτοῦ, «πνευματοποιημένου» Ἰνδουισμοῦ, συμβατοῦ με μιὰ «παγκόσμια θρησκεία τοῦ μέλλοντος» (the world religion of the future)· μιὰ θρησκεία τόσο «ἐπιστημονική» (scientific) ὅσο καὶ «οὐμανιστική» (humanistic), ποὺ θὰ μπορούσε νὰ δώσει ἀπαντήσεις σὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο³⁷.

Τέλος, δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ κάποιους χαρισματικούς θρησκευτικούς καθοδηγητές, οἱ ὅποιοι, ἐνῶ παρέμειναν στὴν Ἰνδία ἢ μόνο περιστασιακὰ καὶ γιὰ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἐξῆλθαν τῶν συνόρων τῆς, ἀπέκτησαν μεγάλο ἀριθμὸ γηγενῶν ὀπαδῶν, ἀλλὰ καὶ προσείλκυσαν πολλοὺς ὀπαδοὺς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Σὲ αὐτὴν τὴν κατηγορία ἀνήκουν ὁ Shri Aurobindo (1872-1950), φιλόσοφος καὶ γιόγκι, ὁ Swami Sivananda Saraswati (1887-1963), γκουροῦ τῆς γιόγκα καὶ ὑποστηρικτῆς τῆς Vedānta, ὁ Neem (ἢ Neeb) Karoli Baba (1900-1973), γκουροῦ καὶ λάτρης τοῦ θεοῦ Χάνουμαν, ὁ Pramukh Swami Maharaj (1921-2016), γκουροῦ καὶ κήρυκας τοῦ βισνουϊτικοῦ κλάδου Swaminarayan καὶ ὁ Sathya Sai Baba (1926-2011), πασίγνωστος ὡς θαυματοποιός.

Ἀπὸ αὐτοῦς, θεωροῦμε ὅτι πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε ἐκτενέστερα σὲ τρεῖς: τοὺς Shri Aurobindo, Swami Sivananda Saraswati καὶ Sathya Sai Baba.

Ὁ πρῶτος, ὁ Shri Aurobindo³⁸, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους ἐκπροσώπους τοῦ Νεο-Ἰνδουισμοῦ καὶ ἀγωνιστῆς γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία

Modern Indian Thought, σσ. 236-237.

37. Βλ. Γιὰ τὴ «νέα θρησκεία» ποὺ ὀραματίστηκε ὁ S. Radhakrishnan βλ. Ἄπ. Μιχαηλίδης, *Ἰνδουισμός, ὁ.π.*, σ. 291. Β. Kumar Lal, *Contemporary Indian Philosophy*, σσ. 286-296.

38. Βλ. Ἄπ. Μιχαηλίδης, *Ἰνδουισμός, ὁ.π.*, σσ. 284-286· ὁ ἴδιος, «Ἄουρομπίντο Γκόσε», *Θρησκευτολογικὸ Λεξικό, ὁ.π.*, σσ. 61-62.

της Ίνδίας. Η κοσμοαντίληψή του, αν και κατά βάση βεδαντική ως προς τη σύλληψη και τις αρχές της, περιλαμβάνει στοιχεία της δυτικής εξελικτικής σκέψεως του 19ου αί. Παρουσίασε μία νέα έκδοχή της Βεντάντα, γνωστή ως Punar-advaita ή «όλικός μη δυαλισμός» (integral non-dualism). Σύμφωνα με αυτήν, το brahman είναι ή μοναδική πραγματικότητα, αλλά συμπεριλαμβάνει την πολλαπλότητα και τη μεταβολή. Κατά τον ίδιο υφίσταται μία εξέλιξη της ζωής και του νοῦ, προερχόμενη από την αδρανή ύλη. Η εξέλιξη αυτή θα οδηγήσει την ανθρώπινη συνείδηση σε ακόμη υψηλότερες βαθμίδες. Θα εμφανισθούν οι «υπερνόες» (superminds) και οι «υπεράνθρωποι» (superhumans), μέχρις του σημείου που ή ανθρώπινη βούληση θα ένωθεί με τη θεία. Οι άνθρωποι με την απόλυτη αφοσίωση στον θεό και την τελειοποίηση της συνειδητότητάς τους, μέσω της άσκησης στην «όλική» (integral) ή «συνθετική» (synthetic) γιόγκα, θα απολαύουν την υπέρλογη κάθοδο της θείας ενέργειας (śakti). Ένεργώντας υπό το φῶς της θείας ενόρασης και έχοντας απαλείψει το συναίσθημα της ατομικότητάς τους, οι υπεράνθρωποι θα μεταμορφώσουν τον κόσμο σε τόπο ενότητας και αρμονίας μεταξύ των τελειοποιημένων ανθρώπινων υπάρξεων.

Ο Shri Aurobindo όραματίσθηκε μία «πνευματική θρησκεία της ανθρωπότητας» (a spiritual religion of mankind), που θα παρείχε στους ανθρώπους τη δυνατότητα να ζήσουν –όπως πίστευε– ένωμένοι και απαλλαγμένοι από θρησκευτικές δεσμεύσεις και φυλετικές διακρίσεις. Με σκοπό τη διάδοση αυτής της διδασκαλίας, ίδρυσε το 1926 στην Pondicherry (σημερινή Punducherry της νοτιανατολικής Ίνδίας) το Shri Aurobindo Ashram, το οποίο πράγματι μέσω των διαφόρων παραρτημάτων του εξακολουθεί να τη διαδίδει. Η στενή του συνεργάτιδα, ή Γαλλίδα υπήκοος Mira Alfassa Richard, γνωστή στον κύκλο των μαθητών ως «Η Μητέρα» (“The Mother”), ίδρυσε έμπνεόμενη από τις διδασχές του την Auroville, μία ιδεώδη πόλη, δέκα χιλιόμετρα περίπου βορειότερα της Pondicherry, ή οποία κατοικείται σήμερα από 3.288 ανθρώπους που ανήκουν σε 60 εθνικότητες³⁹.

39. Census April 2023-Auroville population, April 3, 2023, βλ. <https://auroville.org/page/census-dec-2022-auroville-population-539> (31.7.2023).

Ὁ δεύτερος, ὁ Swami Sivananda Saraswati (1867-1963)⁴⁰, σπούδασε ἰατρικὴ καὶ ὑπηρέτησε στὴ Μαλαισία ὡς γιατρός ἐπὶ δέκα χρόνια προτοῦ ἀκολουθήσει τὸν ἀναχωρητισμό. Τὸ 1924 μετέβη στὸ Rishikesh, πασίγνωστο προσκυνηματικὸ κέντρο των Ἰνδουιστῶν καὶ τῆς γιόγκα, ὅπου συνάντησε τὸν δάσκαλό του, τὸν Vishvananda Saraswati, ὁ ὁποῖος τὸν εἰσήγαγε στὸν δρόμο τοῦ ἀναχωρητισμοῦ (sannyāsa). Ὁ Swami Sivananda Saraswati ἐξελίχθηκε σὲ φημισμένο γκουρού τῆς γιόγκα καὶ ὑποστηρικτὴ τῆς Vedanta. Τὸ 1936 ἱδρύσε τὴν Divine Life Society (DLS) καὶ τὸ 1948 τὴ Yoga-Vedanta Forest Academy, μίᾳ μοναστικῇ κοινότητᾳ (μὲ πολλὰ παραρτήματα σήμερα ἀνὰ τὸν κόσμον), καθὼς καὶ ἓνα ἐκπαιδευτήριον ἀσκουμένων στὴ γιόγκα. Τὴ μέθοδο γιόγκα ποὺ ἐπινόησε τὴν ὀνομάτισε Yoga of Synthesis, διότι συνδυάζει τέσσερα εἶδη γιόγκα: αὐτὸ τῆς δράσης, τῆς λατρείας, τῆς γνώσης καὶ τοῦ διαλογισμοῦ (Karma Yoga, Bhakti Yoga, Jñāna Yoga, Rāja Yoga).

Τὸ 1950 περιόδευσε σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἰνδία ἰδρύοντας παραρτήματα τῆς Divine Life Society. Ἦταν τέτοιος ὁ ἐνθουσιασμός του γιὰ τὴ διάδοση τῆς γιόγκα, σὲ σημεῖο ποὺ οἱ ἐπικριτὲς του νὰ τοῦ προσδώσουν τὸν σκωπτικὸ χαρακτηρισμό: «Swami Propagandananda». Ὁ Swami Sivananda Saraswati ἀνέδειξε πολλοὺς μαθητὲς ποὺ διέδωσαν τὴ γιόγκα στὸν κόσμον, ἰδρύοντας μάλιστα τὶς δικές τους σχολὲς καὶ ashrams. Ἄρκει νὰ ἀναφέρουμε –κάποιοι ἤδη ἔχουν προαναφερθεῖ– τοὺς Chidananda Saraswati (1916-2008), Chinmayananda Saraswati (1916-1993), Sahajananda Saraswati (1925-2007), Satchidananda Saraswati (1914-2002), Satyananda Saraswati (1923-2009), Shantananda Saraswati (1913-1997), τὴ Γερμανο-Καναδῆ Sivananda Radha Saraswati (κατὰ κόσμον Sylvia Demitz, 1911-1995), Venkatesananda Saraswati (1921-1982) καὶ τὸν Vishnudevananda Saraswati (1927-1993).

Τέλος, ὁ Sathya Sai Baba, ὁ ὁποῖος σὲ ἡλικία δεκατεσσάρων ἐτῶν ἰσχυρίσθηκε ὅτι ἦταν ἡ μετενσάρκωση τοῦ Sai Baba τοῦ Shirdi [1838(-)-1918], ἐνὸς ἀσκητῆ ἢ διδασκαλίου τοῦ ὁποῖου συνδύαζε στοιχεῖα τοῦ Ἴν-

40. Sivānanda, *Life and Works of Swami Sivananda*, Divine Life Society, Fremantle Branch 1985· R. J. Fornaro, *Sivananda and the Divine Life Society: A Paradigm of the “secularism”, “Puritanism” and “cultural Dissimulation” of a Neo-Hindu Religious Society*, Syracuse University 1969.

δουισμού και του Ίσλάμ, έγινε παγκοσμίως γνωστός ως θαυματοποιός⁴¹. Συγκεκριμένα οι όπαδοί του, που τον θεωρούσαν avatar του θεού Σίβα, του απέδωσαν θαύματα όπως η «ύλοποίηση» (materialization) «ίερης στάχτης» (vibhūti) και άλλων μικροαντικειμένων (ρολόγια, περιδέρια, δακτυλίδια), θαυματουργικών θεραπειών, ανάστασης νεκρού σε μία περίπτωση, διόρασης, διπλοτοπίας (bilocation), αιώρησης, την ικανότητα να γίνεται άορατος, να μετατρέπει πέτρες σε γλυκίσματα, να μεταβάλλει το νερό σε άλλο είδους ποτό ή βενζίνη, όπως και να μεταβάλλει το χρώμα της έσθης του, να πολλαπλασιάζει την τροφή, να ελέγχει τα καιρικά φαινόμενα, να εμφανίζει διαφόρων ειδών φρούτα να κρέμονται από το ίδιο δέντρο και ο ίδιος να μεταμορφώνεται σε διάφορες θεότητες, εκπέμποντας λαμπερό φως. Υπήρξε όμως και άμφισβήτηση των θαυματουργικών ικανοτήτων του, ειδικά από τον καθηγητή Φυσικής και αντιπρύτανη του πανεπιστημίου της Bangalore (σημερινή Bengaluru) Hossur Narasimhaiah (1920-2005) και από την ομώνυμη επιτροπή που συνέστησε ο ίδιος. Όταν του ζητήθηκε να αποδείξει πειραματικά τις θαυματουργικές του ικανότητες, απέφυγε να υποβληθεί σε μία τέτοιου είδους διαδικασία, θεωρώντας τη στάση του Hossur Narasimhaiah μη πρόπουσα απέναντι σε ζητήματα πνευματικότητας. Από την πλευρά του ο Hossur Narasimhaiah εξέλαβε την άρνηση του Sathya Sai Baba ως ένδειξη απάτης των θαυμάτων του. Πέραν τούτων, η μεγάλη όμολογουμένως κοινωνική προσφορά του Sathya Sai Baba αναγνωρίστηκε από το κράτος της Ινδίας. Το 1960 ίδρυσε τον οργανισμό Sri Sathya Sai International Organization (SSSIO), μία «πνευματική» και «φιλανθρωπική» μη κυβερνητική οργάνωση με 1.200 παραρτήματα σήμερα σε 114 χώρες και το 1972 την οργάνωση Sri Sathya Sai Trust (SSSCT), μέσω της οποίας δημιούργησε ένα δίκτυο κλινικών μονάδων εξειδικευμένης περίθαλψης, γενικών νοσοκομείων, έργα ύδρευσης και άρδευσης, ένα πανεπιστήμιο και σχολεία.

Έν πάση περιπτώσει, σήμερα η διάδοση ινδουιστικών αντιλήψεων διενεργείται όχι μόνο μέσω των δεκάδων χιλιάδων διδασκαλείων των διαφόρων σχολών γιόγκα που υπάρχουν σε δυτικές χώρες, αλλά και

41. Για τον Sathya Sai Baba βλ. Άπ. Μιχαηλίδης, *Ινδουισμός*, σ.π., σσ. 292-296, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

μέσω τῶν ἰνδουιστικῶν μοναστικῶν κοινοτήτων. Τὸ διαδίκτυο ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα πρόσφορο ἔδαφος διάδοσης ἰνδουιστικῶν ἀντιλήψεων, καθὼς ὑπάρχουν πάμπολλες ἰστοσελίδες ἰνδουιστικῶν ὀργανώσεων ποὺ τὶς προωθοῦν. Ἡ γιόγκα εἰδικὰ ἔχει καταστῆ ἓνα ἐπίσημο μὲν, συστατικὸ δὲ στοιχεῖο ἐπίτευξης τῆς «αὐτοβελτίωσης» στὰ δυτικὰ περιβάλλοντα. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρουμε, ἀλλὰ μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη ἐκ μέρους μας ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀριθμῶν καὶ τὸν τρόπο διεξαγωγῆς, ὅτι σύμφωνα μὲ μιὰ ἔρευνα ποὺ διεξήχθη στὶς Η.Π.Α. ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀσκουμένων στὴ γιόγκα ἀνέρχεται στὰ 36.700.000⁴² περίπου, ἐνῶ παγκοσμίως στὰ 300.000.000⁴³.

Ἐν κατακλείδι, θὰ ἀρκοῦσε νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Ο.Η.Ε., μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἰνδίας Narendra Modi τὸ 2014, ἀνακήρυξε τὴν 21ῆ Ἰουνίου κάθε ἔτους ἀπὸ τὸ 2015 καὶ ἐξῆς ὡς Διεθνῆ Ἡμέρα τῆς Γιόγκα (International Day of Yoga). Κατὰ τὴ συγκεκριμένη μέρα, διάφορες ἐκδηλώσεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ γιόγκα λαμβάνουν χώρα (ὀμιλίες, διαλέξεις, μαζικὲς ἐπιδείξεις σωματικῶν ἀσκήσεων καὶ ρύθμισης τῆς ἀναπνοῆς σὲ δημόσιους χώρους) παγκοσμίως, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ διάχυση

Στὶς παραπάνω σελίδες σκιαγραφήσαμε τὴ γνωριμία μὲ τὴν ἰνδουιστικὴ πνευματικότητα καὶ τὴ διάδοσή της στὸν δυτικὸ κόσμο.

42. Ἡ ἔρευνα διεξήχθη τὸ 2016 ἀπὸ τὴν ἐταιρεία δημοσκοπήσεων Ipsos Public Affairs ἐκ μέρους τοῦ περιοδικοῦ *Yoga Journal* καὶ τῆς διεθνοῦς μὴ κερδοσκοπικῆς ἐταιρείας *Yoga Alliance*. Βλ. “2016 Yoga in America Study Conducted by Yoga Journal and Yoga Alliance”, *Yoga Journal*, Apr 13 (2017), <https://www.yogajournal.com/yogainamericastudy/> (07.8.2023).

43. S. Karkun, “Yoga across the globe-Some facts and figures to check”, *Times of India*, Jun 08, (2023), <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/thethinkingcap/yoga-across-the-globe-some-facts-and-figures-to-check-54918/> (07.08.2023). Ἡ ἔρευνα διεξήχθη ἀπὸ τὴν Zipppia, μιὰ ἀμερικανικὴ ἐταιρεία εὐρέσεως ἐργασίας καὶ στελέχωσης ἐπιχειρήσεων βλ. A. McCain, “25+Interesting Yoga Industry Statistics [2023]: Yoga Trends+Revedue, ZIPPIA Jun 20 (2023), <https://www.zipppia.com/advice/yoga-industry-statistics/> (07.8.2023).

Πώς όμως διαχέονται οι ινδουιστικές αντιλήψεις και όροι στις δυτικές κοινωνίες σήμερα;

Ός πλὸ ἀπλὸ παράδειγμα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὴν προβολὴ καὶ διάχυση τῆς «ἱερῆς» συλλαβῆς «ὦμ», (σανσκρ. ॐ, ἀλφάβητο devanāgarī, μεταγραμματισμός auṃ) γνωστῆς καὶ ὡς πρᾶναβα (pranava) ἢ ὀνκᾶρα (omkāra), ἡ ὁποία ἀποδίδεται μὲ τὴν πασίγνωστη συμβολικὴ μορφή ॐ. Συναντᾶται συχνὰ στὴν καθημερινότητα τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ νὰ εἶναι χαραγμμένη πάνω σὲ κοσμήματα (δακτυλίδια, μενταγιόν, περικάρπια), ἀποτυπωμένη πάνω σὲ μπλουζες, ἀφίσες, βιβλία καὶ περιοδικά. Συχνὰ αὐτὸς ποὺ φέρει πάνω του αὐτὸ τὸ σύμβολο μπορεῖ νὰ μὴ γνωρίζει ἐπακριβῶς τὴ σημασία του ἢ νὰ εἶναι ἀπλῶς δηλωτικὸ τῆς συμπάθειας ποὺ τρέφει πρὸς τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς· τὴν Ἀνατολὴ γενικῶς ἢ τὴν Ἰνδία ὡς χώρα. Μπορεῖ νὰ τοῦ θυμίζει ἓνα ταξίδι τοῦ στὴν Ἰνδία ἢ νὰ εἶναι δηλωτικὸ τῆς ἐπιθυμίας του νὰ ταξιδέψει σὲ αὐτήν. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως ἡ συνειδητὴ ἐπιλογὴ τῆς ἀπὸ μέρους τοῦ περιβολῆς μὲ αὐτὸ τὸ σύμβολο εἴτε ἐπειδὴ ἐκφράζει τὴ συμπάθειά του στὶς ἀνατολικὲς φιλοσοφίες εἴτε ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ κάποια ἀπὸ τὶς σχολές τῆς γιόγκα. Συγκεκριμένα, ἡ ἱερὴ συλλαβὴ «ὦμ» συμβολίζει τὴν οὐσία τοῦ παντός, τὸ Ἀπόλυτο, τὸ brahman καὶ τὴν ἐξατομικευμένην τοῦ ἀπορροῆ σὲ κάθε ἀνθρώπινο ὄν, τὸ ātman. Ἡ συλλαβὴ συνήθως βρῖσκεται στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος κεφαλαίων τῶν Βεδῶν, τῶν Οὐπανισάδων καὶ ἄλλων κειμένων τῆς ινδουιστικῆς γραμματείας. Ἀπαγγέλλεται εἴτε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπαγγελία ἐνὸς mantra εἴτε ἐντελῶς ἀνεξάρτητα, ὡς ἱερὴ ἐπίκληση πρὶν ἢ ἐνδιαμέσως τῆς ψαλμωδίας ἱερῶν κειμένων, τῆς τελέσεως ἱεουργιῶν, τελετῶν καὶ κατ' ἰδίαν προσευχῶν, διαβατηρίων τελετῶν (saṃskāras) καὶ ἀσκήσεων διαλογισμοῦ, ὅπως ἡ γιόγκα. Εἶναι τὸ ἱερώτερο σύμβολο καὶ mantra τοῦ Brahman, τῆς ὑπέρτατης πραγματικότητος⁴⁴. Καλεῖται καὶ śabda brahman (τὸ brahman ὡς ἦχος), καθὼς θεωρεῖται ὡς ὁ πρωτογενὴς ἦχος (pranava) τοῦ σύμπαντος⁴⁵.

44. W. J. Johnson, "om", *Oxford Dictionary of Hinduism*, σ. 226. J. Lochtefeld, "Om", *The Illustrated Encyclopedia of Hinduism*, Vol. 2: N-Z, The Rosen Publishing Group, σ. 482.

45. G. L. Beck, *Sonic Theology: Hinduism and Sacred Sound*, Motilal Banarsidas, New Delhi 1995, σσ. 42-48.

Δεδομένου ότι αναφέραμε τή γιόγκα ως μέθοδο σωματικής άσκήσεως και διαλογισμού, άμεσα συνδεδεμένη με τήν ινδουιστική θρησκευτικότητα, δέν θά μπορούσαμε νά αγνοήσουμε τά θρησκευτικά στοιχεία πού διαχέονται μέσω αυτής. Αναλογιζόμενοι τή μακραίωνη ιστορία της⁴⁶, με άφετηρία τήν αναπαράσταση σέ σφραγιδολίθους τού καθήμενου σέ στάση διαλογισμού, ιθυφαλλικού άνθρωπόμορφου όντος, πού ό Sir John Hubert Marshall (1876-1958) όνομάτισε ως «πρωτο-Σίβα» (proto-Siva)⁴⁷, έπειδή τού θύμιζε τόν μεταγενέστερο μεγάλο θεό τού ινδουιστικού πανθέου Σίβα και «μεγάλο γιόγκι» (māhā-yogi), τού πολιτισμού τής κοιλάδας τού Ίνδοϋ ποταμού (3500-1700 π.Χ.) περνώντας στις περιγραφές τών Βεδών για τις ύπερφυσικές ικανότητες του keśin («ό μακρομάλλης»⁴⁸) και τής μυστηριώδους άσκητικής ομάδας τών μαυροντυμένων Vṛātyas⁴⁹, στις αναφορές τών Ούπανισάδων στη γιόγκα, τών δύο μεγάλων έπων, τών Πουράνας, αλλά και τής γραμματείας τών διαφόρων κλάδων τής Γιόγκα, δέν χωρεί καμμία άπολύτως άμφιβολία για τò θρησκευτικό της ύπόβαθρο, παρ' ότι στòn Δυτικό κόσμο πλείστα διδασκαλεία και σχολές τήν προβάλλουν ως μία μέθοδο εύεξίας και χαλάρωσης, άκόμη και ως «έπιστήμη» και «φιλοσοφία» και πώς δέν έχει καμμία άπολύτως σχέση με τή «θρησκεία». Για τήν προβολή τής Γιόγκα στòn διεθνή διαδικτυακό χώρο δέν χρειάζεται νά ποϋμε και πολλά. Άρκει ό ενδιαφερόμενος νά εισέλθει σέ μία ήλεκτρονική πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης και νά πληκτρολογήσει τή λέξη «yoga», και θά έμφανισθούν 3.820.000.000 περίπου αναφορές, spots με τήν έκτέλεση άσκήσεων, συνεντεύξεις διαφόρων γκουρού, διαφημίσεις διαφόρων σχολών και διδασκαλιών, ιατρικές συμβουλές πού άπορρέουν άπό τήν άσκηση τής γιόγκα, διαφημίσεις για τά όφέλη πού αυτή προσφέρει στη σωματική και ψυχική υγεία κ.τ.λ.

46. Για τήν ιστορία τής γιόγκα βλ. G. Feuerstein, *The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice*, Hohm Press, Prescott (Arizona) 2001· El. De Michelis, *A History of Modern Yoga*, Continuum, London & New York (2004) 2008· V. Worthington, *A History of Yoga*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London 1982.

47. Απ. Μιχαηλίδης, *Ίνδουισμός*, ό.π., σ. 94.

48. Ṛg-Veda, 10.136. Βλ. άκόμη Απ. Μιχαηλίδης, *Ίνδουισμός*, ό.π., σ. 232, όπου και ή μετάφραση τού ύμνου για τόν keśin.

49. *Atharva-Veda, Vṛātya-Khānda* (15ο βιβλίο). Για τούς Vṛātyas βλ. έπίσης G. Feuerstein, "Vṛātyas", *The Shambhala Encyclopedia of Yoga*, Shambhala, Boston & London 1997, σσ. 334-335. Ό ίδιος, *The Yoga Tradition*, ό.π., σσ. 119-121.

Στόν Δυτικό Κόσμο έχει διαδοθεί κυρίως ή Χάτα Γιόγκα (Haṭha-yoga, όπου haṭha=δύναμη, ἄρα «δυναμική γιόγκα»), ένα είδος τῆς γιόγκα όπου τὸν μέγιστο ρόλο παίζουν οἱ σωματικὲς ἀσκήσεις⁵⁰. Εἰδικώτερα, συνίσταται ἀπὸ ἕνα εὐρὸ σῶμα διδασκαλιῶν καὶ πρακτικῶν ποὺ ὡς στόχο ἔχουν τὴν «αὐτοπραγμάτωση» (self-realization, ātma-jñāna, ātma-darśana), μέσῳ τῆς τελειοποιημένης λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπινου σωματικοῦ ὀργανισμοῦ. Συνήθως ὁ ὅρος «αὐτοπραγμάτωση», ποὺ εἶναι μέρος τοῦ ἐννοιολογικοῦ ταμείου διαδόσεως τῆς γιόγκα κυρίως στόν Δυτικό Κόσμο, νοεῖται ὡς ἀποκάλυψη τοῦ αὐθεντικοῦ ἀτομικοῦ ἑαυτοῦ (ātman), ταυτισμένου κατ’ οὐσίαν μὲ τὴν ὑπερβατικὴ πραγματικότητα (brahman), ἐνὸς ἑαυτοῦ ποὺ δὲν σχετίζεται μὲ τὸ ἐφήμερο ἀτομικὸ «ἐγώ» τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὑπερβατικῆς πραγματικότητος. Οὐσιαστικὰ αὐτὴ ἡ ἀποκάλυψη εἶναι συνώνυμη τῆς «φώτισης» (bodhi) ἢ «ἀπελευθέρωσης» (mokṣa ἢ mukti), ὅπως αὐτὲς νοοῦνται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Ἰνδουιστικῆς παράδοσης. Ἐπιπλέον, βάσει τῶν ἀντιπροσωπευτικότερων κειμένων αὐτοῦ τοῦ εἴδους γιόγκα, κύριος σκοπὸς ἐνὸς χάτα-γιόγκι εἶναι ἡ διακοπὴ τῆς κυμαινόμενης ροῆς τῆς ζωτικῆς δυνάμεως (prāṇa) μέσα στὸ σῶμα του. Ὅπως πιστεύεται, ἡ ζωτικὴ δύναμη ρεεῖ μέσα στόν δεξιὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ δίαυλο (nāḍī) ἐντὸς τοῦ σώματός του, συντηρῶντας ἔτσι τὲς σωματικὲς δραστηριότητες καὶ παράγοντας ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς συνήθους νοητικῆς δραστηριότητος, εἴτε ὁ νοῦς βρῖσκεται ἐν ἐγρηγόρσει εἴτε ἐν ὑπνώσει. Ὁ χάτα-γιόγκι ἐπιδιώκει νὰ ἐστιᾶσει πάνω σὲ αὐτὴν τὴν ἔμφυτη δύναμη καὶ νὰ ἐμποδίσει τὸν διασκορπισμὸ τῆς. Ἡ προσπάθειά του ἀποσκοπεῖ στὴν ἔγερση τῆς «κοιμωμένης» ἐνέργειας, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς «δύναμη τοῦ ὄφους» (kuṇḍalinī-śakti), καὶ ἡ σταδιακὴ τῆς κατεύθυνση ἀπὸ τὸ βασικὸ ἐνεργειακὸ κέντρο (mūlāndhāra cakra), ποὺ βρῖσκεται στὴ βάση τῆς σπονδυλικῆς στήλης, στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς, στὴν κορυφὴ τῆς

50. Γιὰ τὴ Χάτα Γιόγκα βλ. Ἄπ. Μιχαηλίδης, «Τί εἶναι ἡ Χάτα Γιόγκα;» (Ὁρισμός-Σκοποθεσία-Γραμματεία-Ἱστορικὴ Διαδρομὴ-Μέθοδος), *Θεολογία* 90, 4 (2019), σσ. 271-306, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σσ. 302-304). Βλ. ἀκόμη Μ. Eliade, *Γιόγκα-Ἀθανασία καὶ Ἐλευθερία*, μετάφρ. Ἐλση Τούτση, ἐκδ. Χατζηνικολῆ, Ἀθήνα 1980, σσ. 202-209· Ν. Ν. Lorensen, “Hathayoga”, Μ. Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion*, vol. 6th, Macmillan, New York 1987, σσ. 214-215· J. Mallinson, “Haṭha Yoga”, Κ. Α. Jacobsen & Η. Basu (eds.), *Brill’s Encyclopedia of Hinduism*, vol. 3, Brill Academic, Leiden 2011, σσ. 770-781.

κεφαλῆς, πού ὀνομάζεται «χιλιάκτινος τροχός» (sahasrāra-cakra). Τὸ ὑψηλότερο ἐνεργειακὸ κέντρο θεωρεῖται ὅτι εἶναι ὁ θρόνος τοῦ θεοῦ Σίβα. Ἡ ἔνωση τοῦ θήλεος στοιχείου ἢ τῆς ἐνέργειας τῆς θεᾶς, ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς Κουνταλίσι Σάκτι, μὲ τὸν Σίβα, τὸ ἄρρεν στοιχεῖο, ἐπιφέρει τὴν προσωρινὴ κατάσταση τῆς μὴ δυαδικῆς αὐτεπίγνωσης ἢ ἀλλιῶς nirvikalpa-samādhi. Πρόκειται γιὰ μία ἐκστατικὴ κατάσταση, ἢ ὁποῖα θεωρεῖται πὼς εἶναι πληρέστερη ἀπὸ αὐτὴν πού ἐπέρχεται μέσω τοῦ ἀπλοῦ διαλογισμοῦ, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ παραδείγματι στὴ βεδαντικὴ παράδοση, ἀκριβῶς ἐπειδὴ συμμετέχει καὶ τὸ σῶμα.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνωτέρω περιγραφή, τὰ θρησκευτικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐμφανῆ. Ἐναπόκειται, κατὰ περίπτωσι, στὸν δάσκαλο αὐτῆς τῆς μεθόδου ἂν θὰ τὰ ἀποκαλύψει ὡς ἔχουν ἢ θὰ τὰ παρουσιάσει προσαρμοζόμενα στὸ δυτικὸ ἐννοιολογικὸ πλαίσιο.

Στὸ πρακτικὸ πεδίο κάποιες σωματικὲς ἀσκήσεις ἔχουν ἀναμφισβήτητα θρησκευτικὸ ὑπόβαθρο, ἀσχέτως ἂν τὸ γνωρίζει ὁ ἀσκούμενος ἢ ὄχι. Γιὰ παράδειγμα, ἡ σωματικὴ ἀσκηση μὲ τὴν ὀνομασία «σούριανασκᾶρα» (sūryanamaskāra), «χαιρετισμὸς στὸν Σούρια» δηλαδὴ, παραπέμπει ἄμεσα στὴ βεδικὴ ἡλιακὴ θεότητα Sūrya⁵¹. Ἡ ἀσκηση περιλαμβάνει δώδεκα διαδοχικὲς στάσεις τοῦ σώματος (āsanas), ἢ ἐκτέλεση τῶν ὁποίων, σὲ κάποιες σχολές, συνοδεύεται καὶ μὲ τὴν ἀπαγγελίαν mantras: ἓνα mantra γιὰ τὴν κάθε στάσι. Ἐπίσης, ὑπάρχουν καὶ ἀκόμη πιὸ ἐιδικὲς ἀσκήσεις, οἱ λεγόμενες «σφραγιδές» (mudrās) καὶ τὰ «κλειδώματα» (bandhas). Ἐνα ἀπὸ τὰ κλασικὰ κείμενα τῆς Χάτα Γιόγκα, ἡ *Γκεράντα Σάνχिता* (Gheraṇḍa-saṃhitā, περ. 1700 μ.Χ.), περιγράφει εἴκοσι πέντε «σφραγιδές» καὶ «κλειδώματα». Μία ἀπὸ τίς «σφραγιδές» εἶναι ἡ «σαμβάβι-μούντρα» (śambhavī-mudrā) ἢ

51. Κατὰ τὸν K. Pattabhi Jois, ἰδρυτὴ τῆς Ashtanga Vinyasa Yoga, «δὲν ὑπάρχει Ashtanga yoga χωρὶς Surya Namaskara, πού εἶναι ὁ ἀπόλυτος χαιρετισμὸς στὸν θεὸ Ἥλιο. Στὴν Ἰνδουιστικὴ φιλοσοφία, ὁ ἥλιος εἶναι ἀναγνωρισμένος ὡς χορηγὸς τῆς ζωῆς, προστάτης ὅλων τῶν μορφῶν ζωῆς πάνω σὲ αὐτὴ τὴ Γῆ –ὁ ὑπουργὸς ὑγείας, θὰ μποροῦσαμε νὰ ποῦμε– καὶ αὐτὸς πού φωτίζει τὸν νοῦ» [“There is no Ashtanga yoga without Surya Namaskara, which is the ultimate salutation to the Sun god. In Hindu philosophy, the sun is accepted as the giver of life, the protector of all life forms on this earth-the health minister, you might say-and the illuminator of the intellect”]. “Surya Namaskar in the words of Sri K. Pattabhi Jois”, <https://empowerpeace.typepad.com/empowerpeace/2010/07/surya-namaskar-in-the-words-of-sri-k-pattabhi-jois.html> (30.7.2023).

άλλως ή «σφραγίδα του Σαμ'μπού»⁵², όπου Σαμ'μπού (Śambhu) είναι προσωνυμία του θεού Σίβα. Κατ' αυτήν ο ασκούμενος πρέπει να εστιάσει το βλέμμα του μεταξύ των φρυδιών, στοχαζόμενος τον υπερβατικό Έαυτό (ātman). Λέγεται ότι ο γιόγκι που έξασκει αυτήν την τεχνική όμοιάζει με τον ίδιο τον Σίβα⁵³.

Γενικώς, οι σωματικές στάσεις (āsanas) γιόγκα άποτυπώνονται σε διάφορες εκφάνσεις του Ινδικού πολιτισμού. Η θρησκευτική Ινδική τέχνη άναπαριστά τον Βούδα, τους ιδρυτές του Τζαϊνισμού, γνωστούς ως Τιρντάνκαρας (Tīrthaṅkaras, κυριολ. «κατασκευαστές περασμάτων»), και τον θεό Σίβα, καθήμενους στη «στάση του λωτού» (padmāsana), όπως και σε άλλες στάσεις, όπως ή lalitāsana⁵⁴. Με τη διάδοση της γιόγκα στη Δύση, οι āsanas φιγουράρουν στη λογοτεχνία, στις κινηματογραφικές ταινίες, σε τηλεοπτικές σειρές, ακόμη και σε τηλεοπτικές διαφημίσεις⁵⁵. Γενικώς, ή γιόγκα ως έννοια, σωματική

52. *Gheraṇḍa-saṃhitā*, 3, 64-67: «Και τώρα ή σαμ'παβί-μούντρα. Έστιάζοντας το βλέμμα άνάμεσα στα φρύδια, δες τον υπέρτατο Έαυτό (ātman). Αυτή είναι ή σαμ'παβί-μούντρα, το μυστικό όλων των Τάντρα [64]. Και αυτά είναι τα όφελι της σαμ'παβί-μούντρα: Οι Βέδες, τα Σάστρας, τα Πουράνας είναι σαν τις γυναίκες του δρόμου, αλλά ή σαμ'παβί-μούντρα θα πρέπει να φυλάσσεται σαν μιá κυρία σεβαστής οικογενείας [65]. Αυτός που γνωρίζει αυτή, τη σαμ'παβί-μούντρα, είναι ό ίδιος ό Ādinātha [προσωνυμία του Σίβα], ό Nārāyaṇa [προσωνυμία του Βίσνου], είναι ό Brahmā, ό Δημιουργός [66]. Ό Maheśvara [δηλ. ό «μέγας Κύριος», προσωνυμία του Σίβα] είπε: “Άλήθεια, άλήθεια, και páλι άλήθεια, αυτός που κατέχει τη σαμ'παβί-μούντρα είναι το Brahman και τίποτε άλλο” [67]». (Atha śāmbhavīmudrākathanam. Netrāñjanam samālokya ātmārāmañ nirīksayet. Sā bhavecchāmbhavī mudrā sarvatantraṣu gopitā [64]. Atha śāmbhavīmudrāyāñ phalakathanam. vedaśāstrapurāñāñi sāmānyagañīva. iyañ tu śāñbhavīmudra guptā kulavadhūriña [65]. Sa eva hyādināthaśca sa ca nārāyaṇaḥ svayam. Sa ca brahmā sṛṣṭikāri yo mudrāñ veti śāmbhavīm [66]. Satyañ satyañ punaḥ satyañ satyamāha maheśvaraḥ. Śāñbhavīm yo vijāñiyātsa ca brahma na cānyathā [67]).

53. Βλ. Άπ. Μιχαηλίδης, «Τί είναι ή Χάτα Γιόγκα;», ό.π., σο. 271-306, 294.

54. Γνωστή ως «βασιλική στάση», λόγω του ότι με αυτήν άναπαρίστανται διάφοροι ήγεμόνες, αλλά και θεότητες (Μπράχμα, Βίσνου, Σίβα, οι σύζυγοί τους και άλλες θηλυκές θεότητες), όπως και θρησκευτικές προσωπικότητες. Το άναπαριστώμενο πρόσωπο κάθεται με το άριστερό πόδι λυγισμένο, άκουμπώντας σχεδόν τον δεξιό μηρό και το δεξιό πόδι να άκουμπά στο έδαφος. Σε κάποιες παραλλαγές ό δεξιός βραχίονας άκουμπά το γόνατο του δεξιού ποδιού.

55. Έπί παραδείγματι, για τον έλλαδικό χώρο μπορούμε να παραπέμψουμε στις έξης τηλεοπτικές διαφημίσεις: <https://www.youtube.com/watch?v=7bJ18JoVN18>, <https://www.youtube.com/watch?v=vrhGQfkB5qg>, https://www.youtube.com/watch?v=Q1xOEZR_86Q (11. 7.2023).

άσκηση, διαλογιστική τεχνική, είναι τὸ πιὸ διάχυτο στοιχείο τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητας⁵⁶.

Διάχυση τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητας μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ στὸν χῶρο τῆς ἑβδομῆς τέχνης. Ὡς χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα ταινιῶν ἐμπνευσμένων ἀπὸ τὴν Ἰνδουιστικὴ μυθολογία μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε πρωτίστως ὅσες παρήχθησαν στὴν Ἰνδία καὶ διανεμήθηκαν στὴ Δύση. Ἡ ταινία *Raavan* (2010), λόγου χάριν, σὲ σενάριο, σκηνοθετικὴ ἐπιμέλεια καὶ συμπαραγωγή τοῦ Mani Ratnam, εἶναι μίᾳ μοντέρνα ἐκδοχὴ τοῦ ἀγαπημένου γιὰ τὴν Ἰνδουιστικὴ κοινότητα ἔπους *Ραμάγιανα* (*Rāmāyana*). Πρωταγωνιστικὸ ρόλο κατέχει ὁ Beera Munda, ἀρχηγὸς μιᾶς ομάδας «ναξαλιτῶν» (naxalites), ἤτοι μαοϊκῶν ἀνταρτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπιτίθενται σὲ ἀστυνομικὰ τμήματα. Κάποτε ὁ Beera Munda θὰ ἀπαγάγει τὴ Raagini Sharma, σύζυγο τοῦ Dev Pratap, ἀνωτάτου ἀξιωματικοῦ τῆς ἀστυνομίας. Μετὰ ἀπὸ ἔρευνα ἀποκαλύπτεται ὅτι ὁ Beera Munda εἶναι ὁ προεστῶς τοῦ χωριοῦ του, ὅπου μαζὶ μὲ τὰ ἀδελφία του, Mangal καὶ Hariya, διευθύνουν καὶ τὶς γύρω ἀγροτικὲς περιοχές. Ἄν καὶ θεωρεῖται «ναξαλίτης» ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἀστυνομία, ὁ Beera ἀπολαμβάνει σεβασμοῦ ἀπὸ τοὺς χωρικούς. Κατὰ τὸ ξετύλιγμα τῆς πλοκῆς τοῦ σεναρίου, ἀποκαλύπτεται ὅτι ὁ Beera ἀπήγαγε τὴ Raagini γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν θάνατο τῆς ἀδελφῆς του, τῆς Jamunia, ἡ ὁποία μετὰ ἀπὸ τὴ σύλληψή της καὶ τὰ βασανιστήρια ποὺ ὑπέστη ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἀστυνομία γιὰ νὰ ἀποκαλύψει τὸ κρησφύγετο τοῦ ἀδελφοῦ της, αὐτοκτόνησε. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό· τὴν φέρνει κοντὰ σὲ ἕναν γκρεμὸ γιὰ νὰ τὴν σκοτώσει. Αὐτὴ δὲν θέλει νὰ πεθάνει ἀπὸ τὰ χέρια του καὶ πέφτει στὸ νερό, ἐλπίζοντας ὅτι θὰ πνιγεῖ. Ὁ Beera συνειδητοποιεῖ τότε ὅτι δὲν θέλει νὰ σκοτώσει κάποιον ποὺ δὲν φοβᾶται τὸν θάνατο. Ὡστόσο, ὁ ἀδελφός του, ὁ Hariya, ἔρχεται σὲ διαπραγμάτευση μὲ τὸν Dev Pratap, προτείνοντας ἀνακωχὴ, κάτι ποὺ φαίνεται ἀρχικὰ νὰ ἀποδέχεται ὁ ἀνώτατος ἀξιωματικός. Ὅταν ὅμως ὁ Hariya φτάνει στὸ κρησφύγετό του, ὁ Dev Pratap τὸν δολοφονεῖ ἀποκαλύπτοντας συνάμα

56. Γιὰ τὴν προβολὴ τῆς Γιόγκα στὸν ἑλληνικὸ διαδικτυακὸ χῶρο, ὅπως καὶ γιὰ ὅλα τὰ εἶδη γιόγκα καὶ τὶς σχολές ποὺ ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα βλ. Α. Ροδίτου, *Ἡ προβολὴ τῆς γιόγκα στὸν ἑλληνικὸ διαδικτυακὸ χῶρο*, ὁ.π. ἢ ἴδια, «Ἡ γιόγκα στὰ διαδικτυακὰ μέσα ἐνημέρωσης ὡς μίᾳ μορφῆ τῆς Διάχυτης Νέας Θρησκευτικότητας», *Θεολογία* 94, 1 (2023), σσ. 203-232.

ὅτι ἡ ἐξόντωση τοῦ Beera εἶναι πολὺ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὴ διάσωση τῆς συζύγου του. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίθεση τοῦ Beera καὶ τοῦ Mangal στὸ στρατόπεδο τοῦ Dev. Ἡ τελικὴ ἀναμέτρηση μεταξὺ τοῦ Beera καὶ τοῦ Dev λαμβάνει χώρα πάνω σὲ μία ξεχαρβαλωμένη γέφυρα, ὅπου ὁ Beera κατατροπώνει τὸν ἀντίπαλο του, ἀλλὰ τὸν ἀφήνει ζωντανὸ χάρις τῆς Raagini. Ὁ Dev τελικὰ θὰ κατορθώσει νὰ ἀπελευθερώσει τὴ σύζυγό του. Καθὼς ἐπιστρέφουν στὴ γενέτειρά του ὁ Dev, σύμφωνα μὲ ὅσα τοῦ ἀποκάλυψε ὁ Beera, τὴν κατηγορεῖ γιὰ ἀπιστία. Ἐξάλλη ἡ Raagini καταφέρει νὰ συναντήσῃ μὲσω τοῦ Mangal τὸν Beera καὶ τὸν ρωτᾷ γιὰ τὴν κατηγορία. Μετὰ τὴν κατηγορηματικὴ ἄρνηση τοῦ Beera γι' αὐτὴν τὴ συκοφαντία, ἀντιλαμβάνονται οἱ δύο τους ὅτι ὁ Dev σκοπίμως εἶπε ψέματα, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ Raagini θὰ τὸν ὀδηγοῦσε στὸ κρησφύγετο τοῦ Beera. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ σεναρίου ὁ Dev ἐμφανίζεται μὲ μία ἀστυνομικὴ ομάδα, ἡ Raagini προσπαθεῖ νὰ σώσει τὸν Beera, αὐτὸς τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ πυρὸς ἀλλὰ δέχεται πολλὰ σφαίρες, πέφτει καὶ πεθαίνει χαμογελώντας, ἐνῶ ἡ Raagini εἶναι ἀναστατωμένη.

Γιὰ ὅσους γνωρίζουν τὴν πλοκὴ τοῦ ἔπους *Rāmāyaṇa*, οἱ βασικοὶ χαρακτήρες τῆς ταινίας ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐκείνους τοῦ ἔπους. Ἔτσι, ὁ Beera ἀντιστοιχεῖ στὸ δαίμονα-βασιλιᾶ *Rāvaṇa*, ὁ ὁποῖος ἀπήγαγε τὴ Σίτα (*Sītā*), τὴ σύζυγο τοῦ Ράμα (*Rāma*), διάδοχο τοῦ βασιλικοῦ θρόνου τῆς *Ayodya* καὶ «ἐνσάρκωσης» (*avatāra*, κυριολ. «κάθοδος») τοῦ θεοῦ Βίσνου. Ἐπομένως ἡ Raagini δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ Σίτα. Ὁ ρόλος τοῦ Dev Pratap βασιζέται σὲ αὐτὸν τοῦ Ράμα, τῆς *Jamuni* σὲ αὐτὸν τῆς *Śurpanakā*, ἀδελφῆς τοῦ *Rāvaṇa*, τοῦ *Hariya* σὲ αὐτὸν τοῦ *Vibhīṣaṇa*, μικρότερου ἀδελφοῦ τοῦ *Rāvaṇa*, τοῦ *Mangal* σὲ αὐτὸν τοῦ *Kumbhakarna*, ἀδελφοῦ ἐπίσης τοῦ *Rāvaṇa*.

Ἡ ταινία, δίχως νὰ γνωρίσει τὴν ἀναμενόμενη ἐπιτυχία⁵⁷, ἐκτὸς τῶν αἰθουσῶν τῆς Ἰνδίας προβλήθηκε καὶ σὲ αὐτὲς τῆς Βορείου Ἀμερικῆς καὶ τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου. Συγκεκριμένα, προβλήθηκε σὲ ἑκατὸν

57. H. Adesara, "Box Office: Raavan Opening Day Collections Below Expectation", *BOC (BUSINESSOFFCINEMA.COM)*, 19 June 2010, <http://businessoffcinema.com/news.php?newsid=16489> (20.7.2023). Vinod Mirani, "Hits continue to evade Bollywood as Raavan flops", *Rediff*, 26 June 2010, <https://movies.rediff.com/report/2010/jun/28/box-office-raavan-flops.htm> (20.7.2023).

είκοσι αΐθουσες τῆς Βορείου Ἀμερικής, καταλαμβάνοντας τὴν 15ῃ θέση σὲ σειρὰ προτίμησης τοῦ κοινοῦ⁵⁸.

Κατόπιν, ἡ ἐπικοῦ περιεχομένου ταινία δράσης μὲ τίτλο *Baahubali: The Beginning* (2015), σὲ σκηνοθετικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Koduri Srisaila Dri Rajamouli, σενάριο σὲ συνεργασία μὲ τὸν πατέρα τοῦ K. V. Vijayendra Prasad, παραγωγὸς τοῦ Shobu Yarlagadda καὶ Prasad Devineni γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐταιρείας Arka Media Works (ἔδρα Χαϊντεραμπάντ), εἶναι ἐμπνευσμένη, κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ σκηνοθέτη⁵⁹, ἀπὸ τὰ ἔπη *Rāmāyana* καὶ *Mahābhārata*. Τὰ διαδραματιζόμενα τῆς ταινίας συμβαίνουν στὸ βασίλειο τοῦ Mahismati. Ὁ Sivudu, ἓνας χωρικός, πληροφορεῖται γιὰ τὴ βασιλικὴ του καταγωγὴ καὶ σκοπεύει νὰ διεκδικήσῃ τὰ δικαιώματά του στὸν θρόνο, ἀνατρέποντας τὸν σφετεριστὴ θεῖο του, τὸν Ballaladeva. Ἀνακαλύπτει μάλιστα ὅτι διαθέτει ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, ὅταν σηκώνει ἓνα λίγκαμ (liṅgam), ἓνα φαλλικὸ σύμβολο· σύμβολο τῆς δημιουργικῆς ἐνέργειας τοῦ θεοῦ Σίβα. Ἡ πλοκὴ διανθίζεται ἀπὸ δολοπλοκίες, καταδιώξεις, πράξεις βίας καὶ ἐπικὲς μάχες μὲ φαντασμαγορικὰ ἐφέ. Προβλήθηκε τὸ 2015 σὲ 4.000 αἶθουσες παγκοσμίως, ἐκ τῶν ὁποίων σὲ 135 τῶν Η.Π.Α. Δύο χρόνια ἀργότερα κυκλοφόρησε τὸ sequel τῆς ταινίας μὲ τίτλο *Baahubali: The Conclusion*. Ἡ ἀρχικὴ ταινία προβλήθηκε ἐπίσης σὲ διάφορα κινηματογραφικὰ φεστιβάλ, ὅπως τὸ Busan International Film Festival, Indian Film Festival τῆς Χάγης, Sitges Film Festival τῆς Καταλονίας, Utopiales Film Festival τῆς Νάντης, Golden Horse Film Festival τῆς Ταϊπέι, Tallinn

58. Sensagent, “Raavan”, <https://dictionary.sensagent.com/raavan/en-en/> (20.7.2023).

59. Latha Srinivasan, “RRR director SS Rajamouli says ‘my movies are influenced by Ramayana and Mahabharata’”, *INDIA TODAY*, Mar 2 (2023), <https://www.indiatoday.in/movies/regional-cinema/story/ram-charan-jr-ntr-naatu-naatu-rrr-director-ss-rajamouli-says-my-movies-are-influenced-by-ramayana-and-mahabharata-2341502-2023-03-02> (07.8.2023)· HT Correspondent, “For Baahubali, I turned to Mahabharata for inspiration: SS Rajamouli”, *Hindustan Times*, Jun 2 (2015), <https://www.hindustantimes.com/regional-movies/for-baahubali-i-turned-to-mahabharata-for-inspiration-ss-rajamouli/story-cPGAZLuXvGmFG7po31cjTJ.html> (07.8.2023)· Tr. Das, “Adipurush To Hum Saath Saath Hain: 10 Movies That Took Inspiration From the Hindu Epic Ramayana”, *India Times*, May 11 (2023): «“All my movies are inspired by Mahabharata and Ramayana because those are two epics that have been fed to me right from my childhood”, ace filmmaker Rajamouli once said», <https://www.indiatimes.com/entertainment/bollywood/adipurush-movies-that-took-inspiration-from-hindu-epic-ramayana-602226.html> (07.8.2023).

Black Nights Film Festival στο Ταλίν, L'Etranger International Film Festival στο Παρίσι, Five Flavours Film Festival στη Βαρσοβία, Hawaii International Film Festival στη Χονολουλού, Brussels International Fantastic Film Festival στις Βρυξέλλες, Cannes Film Festival στις Κάννες, Transilvania International Film Festival (TIFF) στην Κλούζ-Ναπόκα της Ρουμανίας, Le Grand Rex στο Παρίσι. Η ταινία, καθώς και το sequel της, ήταν οι ακριβότερες ινδικές παραγωγές μέχρι εκείνη την περίοδο και με τεράστια εμπορική επιτυχία στο box office.

Δύο σύγχρονες εκδοχές του έπους *Mahābhārata* αποτελούν οι ταινίες *Kalyug* (μετάφρ. «Έποχή του σκότους», 1981) και *Rajneeti* (μετάφρ. «Πολιτική», 2010). Η πρώτη σκηνοθετήθηκε από τον Shyam Benegal και κατά το πρότυπο του έπους, περιστρέφεται γύρω από τη σκληρή διαμάχη μεταξύ δύο επιχειρηματιών και αδελφών, που συνωμοτούν ο ένας έναντι του άλλου για το ποιός θα καταφέρει να συνάψει μία κρατική σύμβαση. Η ταινία κέρδισε το 1982 το βραβείο Filmfare Award for Best Film για τις εγχώριες παραγωγές, συμμετείχε στο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου του Βερολίνου και ήταν μία από τις τρεις ινδικές ταινίες που ήταν υποψήφιες για το βραβείο Oscar. Η δεύτερη, σε σενάριο και σκηνοθετική επίμελεια του Prakash Jha, κατά το πρότυπο της διαμάχης μεταξύ των συγγενικών οικογενειών των Pandavas και των Kauravas που έξιτορείται στο έπος, παρουσιάζει μία μακροχρόνια διαμάχη ανάμεσα σε δύο αντίπαλες πολιτικές οικογένειες. Κυκλοφορήθηκε στις κινηματογραφικές αίθουσες σε όλο τον κόσμο στις 4 Ιουνίου 2010, αποσπώντας ανάμεικτες έως θετικές κριτικές, τόσο στην Ίνδια όσο και διεθνώς. Γνώρισε μεγάλη εμπορική επιτυχία (οι εισπράξεις ανήλθαν σε 18 εκατομμύρια δολάρια) και ήταν μία από τις ινδικές ταινίες με το υψηλότερο ποσοστό εισπράξεων κατά το 2010⁶⁰.

Η τελευταία από τις ινδικές παραγωγές που θα αναφερθούμε είναι η ταινία *Brahmāstra: First Part-Shiva* (2022), το πρώτο μέρος μιας τριλογίας, επηρεασμένη έντονα από την ινδουιστική μυθολογία, σε σενάριο και σκηνοθεσία του Ayan Mukerji. Πρόκειται για ταινία δράσης και περιπέτειας, γυρισμένη σε διάφορες χώρες, η οποία

60. Indicine Team, "Rajneeti – A box office Blockbuster!" *INDICINE*, 12 June 2010, <http://www.indicine.com/movies/bollywood/rajneeti-a-box-office-blockbuster/> (06.8.2023).

βρίθει από όρους παρμένους από την ινδουιστική παράδοση. Είναι δε ή ακριβότερη μέχρι τώρα ινδική κινηματογραφική παραγωγή (προϋπολογισμός κόστους: 51.000.000 δολάρια Η.Π.Α.)⁶¹. Σύμφωνα με το σενάριο, στην αρχαία Ίνδία, μία ομάδα σοφών που διαμένουν στα Ίμαλάια έρχεται αντιμέτωπη με την ενέργεια Brahm-shakti, ή οποία παράγει πολλά άστρικά όπλα, μεγάλης ισχύος, που καλούνται astras. Το ισχυρότερο απ' όλα, το Brahmāstra, το οποίο αναφέρεται συχνά στα δύο ινδικά έπη⁶², έχει τη δυνατότητα να καταστρέψει τον κόσμο. Οι σοφοί χρησιμοποιούν τα αντίστοιχα astra τους για να δαμάσουν το άσταθές Brahmāstra και να γίνουν Brahmans, μία μυστική κοινότητα που σκοπό έχει να προστατεύει τον κόσμο από τη δύναμη των astras. Αυτός που μπορεί να χειριστεί το Brahmāstra είναι ο Shiva, ένας dj από τη Βομβάη που μεγάλωσε όρφανός και έχει την ικανότητα να έλεγχει τη φωτιά, χάρη στην εκπαίδευση που έλαβε από τον γκουρού Raghu. Το σενάριο ξεδιπλώνεται πάνω στην έρωτική σχέση του Shiva με την Isha Chatterjee, μία κάτοικο του Λονδίνου που ταξίδεψε στην Ίνδία για να συμμετάσχει στην έτήσια γιορτή προς τιμήν της θεάς Durgā, την Durgā rājā, και στην από κοινού αντιμετώπιση ενός μυστηριώδους κακόβουλου όντος που ονομάζεται Dev, όπως και των συνεργατών του, ονόματι Junoon και Zor.

Η ταινία διανεμήθηκε στην βόρειο Αμερική από την 20th Century Studios και παγκοσμίως από την Disney Studios Motion Pictures. Προβλήθηκε σε πέντε χιλιάδες κινηματογραφικές αίθουσες της Ίνδίας

61. Times of India (etimes.in), "Did you know Alia Bhatt and Ranbir Kapoor's Brahmastra budget exceeds 400 crores?", *Times of India*, Sep 2, 2022, <https://timesofindia.indiatimes.com/entertainment/hindi/bollywood/news/did-you-know-alia-bhatt-and-ranbir-kapoors-brahmastra-exceeds-400-crores/articleshow/93935997.cms> (11.11.2023)· Bollywood Hungama News Network, "SCOOP: Brahmastra official budget is over Rs. 400 crores-Ranbir Kapoor, Alia Bhatt film creates history", *Bollywood Hungama*, September 1, 2022, <https://bollywoodhungama.com/news/bollywood/scoop-brahmastra-official-budget-rs-400-crores-ranbir-kapoor-alia-bhatt-film-creates-history/> (07.8.2023)· The Indian Express (Entertainment Desk), "Brahmastra made at a cost of Rs. 410 crore, most expensive Hindi film report", *The Indian Express*, September 1, 2022, <https://indianexpress.com/article/entertainment/bollywood/brahmastra-made-at-a-cost-of-rs-410-crore-most-expensive-hindi-film-8125379/> (07.8.2023).

62. W. J. Johnson, *Oxford Dictionary of Hinduism*, σ. 67· βλ. για παράδειγμα: *Mahābhārata*, Saupthikarvan, 15· *Rāmāyana*, Yuddha Kanda, 22, 31.

καὶ σὲ τρεῖς χιλιάδες τοῦ ἐξωτερικοῦ, σημειώνοντας ρεκόρ προβολῶν γιὰ ἰνδικὴ ταινία⁶³.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ταινίες ποὺ γυρίστηκαν ἐκτὸς Ἰνδίας, μὲ λιγότερα διάχυτα ἰνδουιστικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ μὲ μεγαλύτερη ἀκροαματικότητα. Μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὴ μελλοντολογικὴ, ἐπιστημονικὴς φαντασίας ταινία *Avatar* (2009) τοῦ James Cameron· ἡ ταινία μὲ τὶς μεγαλύτερες εἰσπράξεις ὄλων τῶν ἐποχῶν καὶ μία ἀπὸ αὐτὲς μὲ τὸ μεγαλύτερο κόστος. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο της, εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἰνδουιστικὴ μυθολογία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ πρόσφατο sequel της μὲ τίτλο *Avatar: The Way of Water* (2022). Ἡ πλοκὴ της διαδραματίζεται σὲ μία μελλοντικὴ ἐποχὴ, ὅπου ἄνθρωποι ἐποικίζουν ἕναν ἄλλο πλανήτη, τὴν Πανδώρα (Pandora), ἀλλὰ συναντοῦν ἀντίσταση ἀπὸ τὸ αὐτόχθον ἀνθρωποειδὲς εἶδος, τοὺς Na'vi. Ὁ σκηνοθέτης James Cameron δήλωσε σὲ πολλὲς συνεντεύξεις του πὼς ὁ τίτλος *Avatar* προῆλθε ἀπὸ τὴ σαנסκριτικὴ λέξις ποὺ σημαίνει «μία ἀνθρώπινη ἐνσάρκωση τῶν Θεῶν» (“a human incarnation of the Gods”)⁶⁴. Σὲ μία συνέντευξη τοῦ 2007 στὸ περιοδικὸ *Time*, ὁ Cameron ρωτήθηκε γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὄρου “avatar”, γιὰ τὴν ὁποία ἀπάντησε: «Εἶναι μιὰ ἐνσάρκωση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἰνδουιστὲς θεοὺς ποὺ παίρνει μορφή σάρκας. Σὲ αὐτὴ τὴν ταινία αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη τεχνολογία στὸ μέλλον εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐγχύσει τὴν ἀνθρώπινη νοημοσύνη σὲ ἕνα σῶμα ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση, ἕνα βιολογικὸ σῶμα»⁶⁵. Τὸ κυανὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδας τῶν Na'vi παραπέμπει ἄμεσα, κατὰ τὰ

63. Fenil Seta, “BREAKING: Brahmastra to release in 8000 screens worldwide; to get the WIDEST release ever for a Hindi film”, *Bollywood Hungama*, September 3, 2022, <https://bollywoodhungama.com/news/bollywood/breaking-brahmastra-release-8000-screens-worldwide-get-widest-release-8000-screens-worldwide-get-widest-release-ever-hindi-film/> (07.8.2023).

64. Βλ. M. Chhikara, “9 Movies Inspired By Indian Mythology Everyone Should Watch”, *Jagran Josh*, Oct 13 (2022), <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/movies-inspired-by-indian-mythology-everyone-should-watch-1665646012-1> (21.7.2023).

65. Συνέντευξη στὴ R. Winters Keegan, “Q&A with James Cameron”, *Time*, Jan 11, 2007: “It’s an incarnation of one of the Hindu gods taking a flesh form. In this film what that means is that the human technology in the future is capable of injecting a human’s intelligence into a remotely located body, a biological body”, <https://content.time.com/time/arts/article/0,8599,1576622,00.html> (21.7.2023).

λεγόμενα τοῦ σκηνοθέτη, στὸ χρώμα διαφόρων ἰνδουιστικῶν θεοτήτων⁶⁶, συγκεκριμένα τοῦ Ράμα (Rāma) καὶ τοῦ Κρίσνα (Kṛṣṇa), ποὺ εἶναι avatar τοῦ θεοῦ Βίσνου (Viṣṇu). Σημειωτέον ὅτι στὴν ἰνδουιστικὴ παράδοση τὸ κυανὸ χρώμα, ποὺ εἶναι τὸ χρώμα τοῦ οὐρανοῦ, παραπέμπει στὴν ἄπειρη φύση τῆς ὑπέρτατης πραγματικότητας, τοῦ Ἀπολύτου, τοῦ brahman⁶⁷. Ἀκόμη, οἱ οὐρῆς τῶν Na'vi θυμίζουν πολὺ τὸν λαὸ τῶν πιθήκων, τῶν Vanaras, τοῦ ἔπους *Rāmāyana*, ποὺ συνάντησε ὁ Ράμα στὰ δάση τῆς κεντρικῆς Ἰνδίας καὶ οἱ ὅποιοι ἔγιναν σύμμαχοί του, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ βασιλιᾶ τους Sugrīva καὶ τοῦ στρατηγοῦ του Hanumān (μία ἰδιαιτέρως τιμώμενη σήμερα θεότητα τοῦ ἰνδουιστικοῦ πανθέου). Στὴν ταινία παρουσιάζεται ἀκόμη ἡ ἰκανότητα νὰ ἐγκαταλείπει κάποιος τὸ σῶμα του προσωρινὰ καὶ νὰ εἰσέρχεται στὸ σῶμα κάποιου ἄλλου ὄντος – συγκεκριμένα ἄνθρωποι νὰ ἐγκαταλείπουν τὸ σῶμα τους γιὰ νὰ εἰσέλθουν στὸ σῶμα ἐνὸς Na'vi. Στὴν ἰνδουιστικὴ παράδοση αὐτὴ ἡ ἰκανότητα ὀνομάζεται parakāya praveśam. Μία τέτοια ἰκανότητα ἱστορεῖται σὲ μία ὄχι καὶ τόσο ἐπακριβῆ βιογραφία τοῦ φιλοσόφου καὶ ἀναμορφωτῆ τοῦ Ἰνδουισμοῦ Σάνκαρα (Śaṅkara, 788-820)⁶⁸ καὶ

66. Βλ. τὴ συνέντευξη στὸν B. Svetkey, “‘Avatar’. 11 Burning Questions” *Entertainment Weekly*, Jan 15, (2010): “Q: ‘Why are the Na’vi blue? Why not another color?’. A: ‘I just like blue. It’s a good color’, James Cameron says. ‘Plus, there’s a connection to the Hindu deities, which I like conceptually’”. Βλ. <https://web.archive.org/web/20100117203231/http://www.ew.com/ew/gallery/0%2C%2C20336893%2C00.html> (21.7.2023). Πρβλ. K. M. James, “5 movies that were influenced by Hinduism”, *MOVIEKOOP* (07 August 2018): “Avatar is Sanskrit, an ancient Indian language, [...] translated in English as ‘incarnation’. The term, is most widely associated in Hinduism with Lord Vishnu, the deity whose Avatar (incarnations) are often depicted as having blue skin, similar to the Na’vi in Cameron’s Avatar”. Βλ. <https://moviekoop.com/Story/5-movies-that-were-influenced-by-hinduism-> (07.8.2023).

67. Πρβλ. ἀπόσπασμα ἀπὸ ὁμιλία τοῦ θρησκευτικοῦ διδάσκαλου καὶ ἰδρυτοῦ τῆς ὀργάνωσης Chinmaya Mission, Swami Chinmayananda (1916-1993), “The Spiritual Truth of the Great Beauty”, <https://thegod.wordpress.com/spiritual-truth-sri-krishna/> (22.8.2023): “Blue is the color of the Immeasurable, the Infinite. Anything vast and immeasurable will appear to our fleshy eyes as blue, like blue sky or the blue ocean. This infinite is the Blue Boy, is clothed in yellow robes. ‘Yellow’ is the color of the earth” [«Γαλάζιο εἶναι τὸ χρώμα τοῦ Ἀμέτρου, τοῦ Ἀπειρου. Ὅτιδήποτε ἀπέραντο καὶ ἄμετρο θὰ φαίνεται στὰ σαρκικὰ μάτια μας ὡς γαλάζιο, ὅπως ὁ γαλάζιος οὐρανὸς ἢ ὁ γαλάζιος ὠκεανός. Αὐτὸ τὸ ἄπειρο, ντυμένο μὲ κίτρινο ράσο, εἶναι τὸ Γαλάζιο Αγόρι. ‘Κίτρινο’ εἶναι τὸ χρώμα τῆς γῆς»].

68. M. Vidyaranya, *Sankara-dig-vijaya* (*The traditional life of Sri Sankaracharya*), transl. by

σὲ πάμπολλες ἱστορίες τῶν Πουράνας. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο, παρμένο ἀπὸ τὴν Ἰνδουιστικὴ μυθολογία, εἶναι ἡ μεταφορὰ τῶν Na'vi μέσῳ ἰπτάμενων δρακόντων. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ θεὸς Βίσνου καβαλᾷ ἓνα γιγάντιο μυθικὸ πτηνὸ, τὸν Γκάρουντα (Garuda). Ἀλλὰ καὶ πολλὲς ἄλλες Ἰνδουιστικὲς θεότητες χρησιμοποιοῦν ἓνα ἰπτάμενο μεταφορικὸ μέσο (vāhana, κυριολ. «ὄχημα»), πτηνὸ ἢ ζῶο, γιὰ νὰ μετακινήθουν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Γιὰ τὴ σύνδεση τῆς ταινίας μὲ τὴν Ἰνδουιστικὴ μυθολογία ὁ ἴδιος ὁ James Cameron δῆλωσε κάποτε: «Μόλις ἀγάπησα ... τὴ μυθολογία, ὀλόκληρο τὸ Ἰνδουιστικὸ πάνθεο φαίνεται τόσο πλούσιο καὶ ζωντανό. Δὲν ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ στὴν Ἰνδουιστικὴ θρησκεία τόσο στενά, ἀλλὰ ἡ ὑποσυνείδητη συσχέτιση ἦταν ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐλπίζω νὰ μὴν ἔχω προσβάλει κανέναν πράττοντας ἔτσι»⁶⁹.

Ἐνα ἐπιπλέον στοιχεῖο, ποὺ παραπέμπει στὴν Ἰνδουιστικὴ θρησκευτικὴ ἀποστολή καὶ παρουσιάζεται στὸ πρόσφατο sequel (2022) τῆς ταινίας, εἶναι τὸ amrita. Το amrita εἶναι ἓνα σκεύασμα μὲ ἀντιγηραντικὲς ιδιότητες, τὸ ὁποῖο παρασκευάζουν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὰ ἐνζυμα τῶν ἐγκεφάλων τῶν Tulkun, ὄντων ποὺ μοιάζουν μὲ γῆινες φάλαινες, ἀλλὰ διαθέτουν ἰδιαίτερες νοητικὲς ἰκανότητες καὶ αἰσθήσεις, ποὺ τὰ καθιστοῦν ἱκανὰ νὰ συνδέονται μὲ τοὺς Na'vi μὲ ἓνα ἰδιαίτερο συναισθηματικὸ τρόπο. Τὸ amrita ὡς ὄρος (σανσκρ. अमृत, μεταγραμματισμὸς amṛta) παραπέμπει στὸ ἡδύποτο τῆς ἀθανασίας, αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται πολὺ συχνά (σὲ 120 ὕμνους) στὴ Ṛg-veda ὡς συνώνυμο τοῦ soma καὶ στὰ κείμενα τῶν Brāhmaṇas. Αὐτὸ ποὺ πίνουν οἱ θεοὶ γιὰ νὰ παραμένουν ἀθάνατοι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἱερεῖς ποὺ ἀποκτοῦν μιὰ αἰσθήση τῆς ἀθανασίας ὅσο διαρκεῖ ἡ ἐπίδρασή του⁷⁰. Ἀλλὰ καὶ στὴν παράδοση τῆς γιόγκα διάφορες πρακτικὲς ἐπινοήθηκαν γιὰ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα τοῦ ἀσκουμένου καὶ νὰ τὸ διαποτίσει,

Sw. Tapasyananda, Sri Ramakrishna Math, Madras, χ.χ., σσ. 112-116.

69. Bl. Ch. Krishna, "How Has Hinduism Inspired Hollywood Movies?"; *Kreately* (December 27 2022), [https://kreately.in/how-has-hinduism-inspired-hollywood-movies/\(22.7.2023\)](https://kreately.in/how-has-hinduism-inspired-hollywood-movies/(22.7.2023)): "I have just loved ... the mythology, the entire Hindu pantheon, seems so rich and vivid. I didn't want to reference the Hindu religion so closely, but the subconscious association was interesting, and I hope I haven't offended anyone in doing so".

70. Ṛg-veda 8.48.3: «Ἦπιαμε τὸ σῶμα. Γίναμε ἀθάνατοι (amṛita). Φτάσαμε στὸ φῶς. Βοήκαμε τοὺς θεοὺς (devas)» [*apāma somamamṛitā abhūmāganma jyotiravidama devān*].

ώστε αυτό να καταστεί δυνατό, υγιές και απρόσβλητο από ασθένειες. Λέγεται ακόμη ότι εμποδίζει τη γήρανση, χαρίζει την άθανασία, καθώς και τις οκτώ μαγικές δυνάμεις⁷¹.

Στήν ίδια κατηγορία συγκαταλέγουμε την τριλογία της ταινίας *Matrix* (1999-2003), μία τριλογία δράσης και επιστημονικής φαντασίας που εγείρει το ερώτημα του τί θα συνέβαινε αν ο κόσμος μας δεν ήταν πραγματικός και ζούσαμε μόνο σε μία προσομοίωση. Η τριλογία εστιάζει σε έναν hacker υπολογιστών, τον Neo, ο οποίος συνειδητοποιεί ότι ο κόσμος στον οποίο ζει δεν είναι πραγματικός και ελέγχεται από αδιάστατα μηχανήματα, φορείς τεχνητής νοημοσύνης (Artificial Intelligence, AI). Υπάρχει δηλαδή ένα πρόγραμμα εικονικής πραγματικότητας, το *Matrix*, που έξαπατά τους ανθρώπους κάνοντάς τους να νιώθουν ζωντανοί, αλλά στην πραγματικότητα είναι παγιδευμένοι μέσα σε αυτό μέσω μιας τεχνητής σύνδεσης που βρίσκεται στερεωμένη στον σβέρκο τους. Εύρισκόμενοι μέσα σε αυτό το πρόγραμμα εικονικής πραγματικότητας, το νιώθουν ως πραγματικό, γιατί το ίδιο κρύβει το γεγονός ότι δεν είναι πραγματικό. Πάνω σε αυτό το σκεπτικό ο Peter Rader, ένας παραγωγός ταινιών του Hollywood, ισχυρίστηκε ότι η ταινία *Matrix* βασίστηκε στις αρχές της γιόγκα. Συγκεκριμένα, δήλωσε: «Κοιτάξτε την πρώτη ταινία *Matrix*. Είναι μία ταινία γιόγκα. Λέει ότι αυτός ο κόσμος είναι μια ψευδαίσθηση. Πρόκειται για τη māyā· πώς αν μπορούμε να ξεπεράσουμε τις ψευδαισθήσεις και να συνδεθούμε με κάτι μεγαλύτερο, μπορούμε να κάνουμε όλα τα είδη των πραγμάτων. Ο Neo επιτυγχάνει τις ικανότητες των προχωρημένων γιόγκι που περιέγραψε ο Yogananda, οί όποιοι είναι σε θέση να άψηφούν τους νόμους της κανονικής πραγματικότητας»⁷².

Στήν ινδουιστική σκέψη, ειδικά σε αυτήν της σχολής Άντβάιτα Βεντάντα (Advaita Vedānta), ο παρών κόσμος είναι άπατηλός σε σχέση

71. Βλ. G. Feuerstein, “AMRITA”, *The Shambhala Encyclopedia of Yoga*, ό.π., σ. 21.

72. Βλ. N. Dhaliwal, “How movies embraced Hinduism (without you even noticing)”, *The Guardian* (25 Dec, 2014), <https://www.theguardian.com/film/2014/dec/25/movies-embraced-hinduism> (22.7.2023): “Look at the first *Matrix* movie. It’s a yogic movie. It says that this world is an illusion. It’s about māyā—that if we can cut through the illusions and connect with something larger, we can do all sorts of things. Neo achieves the abilities of the advanced yogis Yogananda described, who can defy the laws of normal reality”.

μέ την υπερβατική πραγματικότητα που είναι το brahman. Είναι ένας κόσμος που περικλείεται από το πέπλο της māyā, της άπατηλότητας. Στην ταινία πρωταγωνιστεί μία ομάδα ανθρώπων που έξηλθαν από το πρόγραμμα εικονικής πραγματικότητας και γνώρισαν τον πραγματικό κόσμο. Έτσι και στην ινδουιστική παράδοση, αναφέρονται πολλοί αναζητητές που κατόρθωσαν να έξέλθουν από τον άπατηλό κόσμο της māyā, προσεγγίζοντας την άληθινή υπερβατική πραγματικότητα του brahman.

Κλείνοντας την αναφορά μας στη τριλογία του *Matrix*, θα σημειώσουμε ότι στην τρίτη κατά σειρά ταινία, την *Matrix Revolutions* (2003), κατά την τελευταία μάχη και την εμφάνιση των τίτλων λήξης ακούγεται ένας αρχαίος βεδικός ύμνος, ένα mantra, που περιέχεται στην *Μπριχανταράνυακα Ούπανισάντ (Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad)*: «Από το μη πραγματικό οδήγησέ με στο πραγματικό, / από το σκοτάδι οδήγησέ με στο φως, / από τον θάνατο οδήγησέ με στην άθανασία»⁷³.

Αλλά εκτός από την τριλογία του *Matrix* δεν θα ήταν δυνατόν να παραλείψουμε αυτήν των *Star Wars* από τον George Lucas. Το κεντρικό στοιχείο της τριλογίας είναι η ύπαρξη και χρήση της «Δύναμης» (The Force). Η «Δύναμη» περιγράφεται από τον Obi-Wan Kenobi, έναν από τους δασκάλους των Jedi, έναν από τους δευτερεύοντες χαρακτήρες της τριλογίας, ως «ένα ενεργειακό πεδίο που δημιουργήθηκε από όλα τα ζωντανά όντα» (“an energy field created by all living things”). Πρόκειται για μία μεταφυσική και διεισδύουσα σε καθετί δύναμη μέσα στο φανταστικό σύμπαν των *Star Wars*. Οι δύο πρωταγωνιστικές και αντίπαλες μεταξύ τους φυλές, οι Jedi και οι Sith, προσπαθούν να την οικειοποιηθούν, ή καθεμία για τους δικούς της σκοπούς. Οι μὲν πρώτοι επιδιώκουν να «γίνουν ένα με τη Δύναμη» (“become one with the Force”) ταυτίζοντας την προσωπική τους θέληση με αυτήν της Δυνάμεως, ενώ οι Sith, όπως και άλλοι μοχθηροί, προσπαθούν να την οικειοποιηθούν ώστε να ολοκληρώσουν τα καταστροφικά τους σχέδια. Το 1981 ο George Lucas παρομοίασε τον τρόπο απόκτησης της «Δύναμης» με τη γιόγκα,

73. *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*, 1, 3, 28: *asato mā sad gamaya, / tamaso mā jyotir gamaya, / mṛtyor ma amṛtaṃ gamaya*. Πρέπει ακόμη να αναφέρουμε ότι το ίδιο mantra εμφανίστηκε και στο soundtrack της τηλεοπτικής σειράς *Battlestar Galactica* (2004), όπως και στους στίχους του τραγουδιού *Gita* του άλμπουμ *Inner Worlds* (1976) του μουσικού συγκροτήματος Mahavishnu Orchestra, που ίδρυσε ο κιθαρίστας John McLaughlin (1942-).

λέγοντας ότι όποιοςδήποτε μπορεί να την αποκτήσει, όχι μόνο ένας Jedi, και τον Yoda όχι με έναν απλό δάσκαλο που διδάσκει κάποιον Jedi, αλλά με έναν guru⁷⁴. Όπως παρατηρεί ο Ίνδος άρθρογράφος Candan Mishra, «ή σχέση μεταξύ του Yoda και του Luke [Skywalker] είναι όμοια με την παραδοσιακή σχέση γκουρού-μαθητή και οι οδηγίες που δίνει ο Yoda είναι ‘σχεδόν κατά λέξη’ παρμένες από την *Bhagavad Gītā*, το αρχαίο πνευματικό έγχειρίδιο που υπαγόρευσε ο θεός Κρίσνα στον πρίγκηπα Arjuna, πριν τον πόλεμο του *Mahābhārata*»⁷⁵.

Έκτος των προαναφερθεισών, δέν είναι λίγες οι ταινίες στις οποίες μπορούμε να εντοπίσουμε στιγμιαία περιστατικά διάχυσης της ινδουιστικής θρησκευτικότητας. Δέν λείπουν και περιπτώσεις αναφορών με σκωπτικό ή χιουμοριστικό περιεχόμενο, απευθυνόμενων συχνά στο κίνημα Hare Krishna. Ένδεικτικά αναφέρουμε τις ταινίες *Hair: The American Tribal Love-Rock Musical* (1967), *The Kentucky Fried Movie* (1977), *Airplane!* (1980), *Hair* (1979) του Milos Forman, *The Muppet Movie* (1979), *The Devil and Max Devlin* (1981), *Stripes* (1981), *Death Wish II* (1982), *The Karate Kid* (1984), *Falling Down* (1993), *Blade Runner* (1982), *Hannah and Her Sisters* (1986), *National Lampoon’s Senior Trip* (1995), *Final Destination* (2000), *Osmosis Jones* (2001), *Bee Season* (2005), *Eat, Pray, Love* (2010) και *Life of Pi* (2012).

Όσον αφορά τον έντοπισμό στοιχείων ινδουιστικής θρησκευτικότητας στη «μικρή οθόνη», θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη σειρά κινουμένων σχεδίων *The Simpsons*, όπου ένας από τους χαρακτήρες είναι ο Άμερικανο-Ινδός Apu Nahasapeemepetilon, ένας θρησκός, εργασιομανής ινδουιστής («I work 22 hours a day»), ο οποίος διατηρεί το παντοπωλείο Kwik-e-Mart, πουλώντας συχνά ληγμένα προϊόντα σε

74. Βλ. τη σχετική συνέντευξη, M. Ryan, “‘Star Wars’ Prequels Were Mapped Out by George Lucas & Lawrence Kasdan in 1981: Exclusive Excerpt From ‘The Making of Star Wars: Return of the Jedi’”, *The Huffington Post*, March 5 (2013), https://web.archive.org/web/20140408025655/http://www.huffingtonpost.com/2013/05/22/star-wars-prequels-return-of-the-jedi_n_3313793.html (23.7.2023).

75. Ch. Krishna, “How Has Hinduism Inspired Hollywood Movies?”, *Kreately*, December 27 (2022), <https://kreately.in/how-has-hinduism-inspired-hollywood-movies/> (22.7.2023): “The relationship between Yoda and Luke is similar to the traditional guru/disciple relationship, and the instructions Yoda gives are ‘almost verbatim’ from the *Bhagavad Gita*, the ancient spiritual manual spoken by Lord Krishna to Prince Arjuna before the war of *Mahabharata*”.

έξωφρενικές τιμές. Συγκεκριμένα, ο Aru προβάλλεται ως χορτοφάγος, λάτρης του έλεφαντόμορφου θεού Γκανέσα (Ganesa), που πιστεύει στον νόμο της ανταπόδοσης των πράξεων (karma) και στη μετενσάρκωση. Κάποτε πρέπει να νυμφευθεί μια κοπέλα, που έχει να τη δει είκοσι χρόνια: από τότε που οι γονείς του με τους δικούς της συνήψαν συνοικέσιο. Προσπαθεί ωστόσο να αποφύγει τον γάμο, όταν όμως τη συναντά, την έρωτεύεται. Τελικά συνάπτουν γάμο και αποκτούν όκτώ παιδιά.

Στην αμερικανική προεφηβική τηλεοπτική σειρά *Phineas and Ferb*, ή οποία προβλήθηκε από το Disney Channel και το Disney XD επί τέσσερις περιόδους (seasons) μεταξύ του Αυγούστου 2007 και του Ιουνίου 2015, δύο από τους χαρακτήρες της είναι οι ινδικής καταγωγής Baljeet και Ravi. Ο πρώτος σπανίως αναφέρεται στην ινδουιστική κουλτούρα, ενώ ο δεύτερος κάνει έκτενη αναφορά σε αυτήν. Για παράδειγμα, στο τρίτο επεισόδιο της πρώτης περιόδου, επικεντρώνεται έμμοιικά στο karma. Η αφορμή δίνεται όταν ο θετός του αδελφός, ο Luke, του κάνει μία φάρσα κι αυτός με τη σειρά του, έχοντας κατά νου να του την ανταποδώσει, τον προειδοποιεί για την «κοσμική ανταπόδοση» (“cosmic payback”), έννοώντας το karma. Γι’ αυτό σκαρώνει μία σειρά από φάρσες προκειμένου να πείσει τον Luke πως το karma είναι όντως ύπαρκτο. Στο τέλος ο Luke, πεπεισμένος για την ύπαρξη του karma, στέκεται κάτω από τη βροχή, πληρώνοντας κατ’ αυτόν τον τρόπο για την αρχική του φάρσα.

Σχετική με το θέμα μας είναι και η αμερικανική παιδική σειρά κινουμένων σχεδίων *Mira, Royal Detective*, ή οποία προβλήθηκε σε δύο περιόδους (seasons) μέσω των καναλιών Disney Junior και DisneyNOW. Η πρώτη, που περιελάμβανε είκοσιπέντε επεισόδια, διήρκεσε από τις 20.3.2019 έως τις 27.3.2021 και η δεύτερη, αποτελούμενη από είκοσι έννεα επεισόδια, διήρκεσε από τις 5.4.2021 έως τις 20.6.2022. Η σειρά διαδραματίζεται στο φανταστικό βασίλειο της Jalpur, που θυμίζει την Ίνδία κατά τὰ τέλη του 19ου αϊ., με τη γενναία και πολυμήχανη νεαρή Mira, ή οποία έχει όρισθει από τη βασίλισσα ως βασιλική πράκτορας με σκοπό να παρέχει τις υπηρεσίες της σε αυτήν. Έπομένως, οι χαρακτήρες της σειράς φέρουν ινδικά όνόματα, παίζουν ινδικά μουσικά όργανα (σιτάρ και ταμπλά) και συμμετέχουν

σὲ Ἰνδουιστικὲς γιορτές. Πρέπει ὅμως νὰ διευκρινίσουμε ὅτι, ἐνῶ προβάλλονται οἱ ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τῶν ἑορτῶν, ὅπως ἡ Diwali καὶ ἡ Holī, ἀπουσιάζει ἡ ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὸ ἐσωτερικὸ τους θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Ἐνῶ δηλαδὴ προβάλλονται στὴν περίπτωσιν τῆς Diwali ἡ διακόσμηση τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν χώρων, τὸ ἄναμμα τῶν λυχναρῶν καὶ τὸ μοίρασμα γλυκισμάτων, ἀπουσιάζει ἡ ὁποια ἀναφορὰ στὸν διάδοχο τοῦ θρόνου τῆς Ayodhyā, τὸν θεὸ Ράμα, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ἑορτὴ. Ὅσο γιὰ τὴν ἑορτὴ Holī, ἐνῶ προβάλλεται ἡ χαρούμενη ἀτμόσφαιρα ποὺ τὴ χαρακτηρίζει, καθὼς καὶ ἡ ρίψη φυτικῶν χρωστικῶν οὐσιῶν, ἀπουσιάζει ἡ ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴν ἐξόντωση τῆς Holikā, ἐνὸς μοχθηροῦ θηλυκοῦ δαίμονα, ποὺ εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἑορτῆς. Ἐν τούτοις, παρὰ τὸ ὅτι ἀπουσιάζει τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τῶν ἑορτῶν, ἡ προβολὴ τῶν ἐξωτερικῶν τους στοιχείων καταδεικνύει σαφῶς τὴ διάχυση τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητας.

Στὸ πλαίσιο τῶν τηλεοπτικῶν παραγωγῶν δὲν μπορούμε νὰ παραλείψουμε τὴν ἀναφορὰ στὴν τηλεοπτικὴ μεταφορὰ τοῦ ἔπους *Mahābhārata* ἀπὸ τὸν Βρετανὸ σκηνοθέτη Peter Brook. Ἀρχικὰ ὁ Brook συνεργάστηκε μὲ τὸν συγγραφέα Jean-Claude Carrière γιὰ τὴ διασκευή τοῦ ἔπους σὲ θεατρικὸ ἔργο, στόχος ποὺ ὑλοποιήθηκε τὸ 1985, μὲ τὴν πρώτη ἐννιάωρη παράσταση νὰ πραγματοποιεῖται τμηματικὰ σὲ ἓνα λατομεῖο λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀβινιόν. Τὸ ἔργο περιόδευσε στὸν κόσμον ἐπὶ τετραετία. Τὸ 1989 διασκευάσθηκε σὲ τηλεοπτικὴ σειρὰ διάρκειας ἕξι ὡρῶν, ἡ ὁποία προβλήθηκε καὶ σὲ κρατικὸ τηλεοπτικὸ κανάλι τῆς χώρας μας.

Στὸν χῶρο τῆς μουσικῆς χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωσιν τῶν Beatles. Ἀφοῦ ἤλθαν σὲ ἐπαφὴ τὸ 1969 μὲ τὴν ὀργάνωση ISKCON τοῦ Swami Prabhupada, ἡ ἐπίδραση τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητας εἶναι διάχυτη σὲ κάποια ἀπὸ τὰ τραγούδια τους. Ἔτσι τὸ mantra τῶν Hare Krishna ἀκούγεται νὰ τὸ τραγουδᾷ ὁ George Harrison στὸ τραγούδι “My Sweet Lord” (1970). Στὸ τραγούδι “Living in the Material World” (1973) ἀκούγεται ὁ στίχος “I hope to get out of this place by the Lord Sri Krishna’s grace. My salvation from the material world”. Ἄλλα τραγούδια τοῦ George Harrison ποὺ ἀναφέρονται στὸν θεὸ Κρίσνα εἶναι τὰ “It is ‘He’”, “Jai Sri Krishna” (1974), “Sat Sing” (1980) καὶ “Life Itself” (1981).

Ἡ φράση “Hare Krishna” παρεμβάλλεται στοὺς στίχους μερικῶν ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ John Lennon, ὅπως τὸ “Give Peace a Chance” (1969) καὶ τὸ “I Am the Walrus” (1967). Ἀκούγεται ἐπίσης στὰ δεύτερα, συνοδευτικὰ φωνητικὰ τοῦ τραγουδιοῦ “It Don’t Come Easy” (1971), ποὺ συνέθεσαν ἀπὸ κοινοῦ ὁ Ringo Starr καὶ ὁ George Harrison, μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀπὸ τὸν τελευταῖο. Ἐπιπλέον, ὁ George Harrison, ὁ βίος τοῦ ὁποίου δείχνει πὼς ἦταν λάτρης τοῦ Κρίσνα⁷⁶, ἀνέλαβε –ὅπως προαναφέραμε– τὴν παραγωγή τοῦ single “Hare Krishna” γιὰ λογαριασμό τοῦ Radha Krishna Temple τοῦ Λονδίνου το 1969, ὅπως καὶ τοῦ ἄλμπουμ *Radha Krishna Temple* τὸ 1971 ποὺ κυκλοφορήθηκε ἀπὸ τὴ δισκογραφικὴ ἐταιρεία Apple Records τῶν Beatles.

Ἄλλὰ ἐκτὸς τῶν Beatles, στοιχεῖα ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητας ἀνιχνεύονται στὴ μουσικὴ παραγωγή καὶ ἄλλων μεμονωμένων καλλιτεχνῶν καὶ μουσικῶν συγκροτημάτων. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε δύο τραγούδια τοῦ κλαρινίστα τῆς τζαζ Tony Scott, μὲ τίτλο “Homage to Lord Krishna” (1967) καὶ “Hare Krishna [Hail Krishna]”. Τὸ δεύτερο ἀνήκει στὸ ἄλμπουμ τοῦ 1968 *Music for Meditation and Other Joys*. Τὸ τραγούδι “Hare Krishna” τῶν *The Fugs* ἀπὸ τὸ album *Tenderness Junction* τοῦ 1968, στὸ ὁποῖο συμμετεῖχε καὶ ὁ ποιητὴς καὶ συγγραφέας Allen Ginsberg. Τὸ mantra τοῦ θεοῦ Ράμα συνοδεύει τὸ τραγούδι “We Will Fall” τῶν *The Stooges* ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἀρχικὸ τους ἄλμπουμ τοῦ 1969. Στοιχεῖα ἐπίσης ἐντοπίζονται στὸ δισκογραφικὸ ἔργο τοῦ Βρετανοῦ κιθαρίστα John MacLaughlin, γνωστοῦ καὶ μὲ τὸ σανσκριτικὸ ὄνομα Mahavishnu, ἰδρυτῆ τοῦ συγκροτήματος Mahavishnu Orchestra (1970). Το 1971 ὁ John MacLaughlin ἠχογράφησε στὶς Η.Π.Α. τὸ ἄλμπουμ *My Goal’s Beyond*, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἀπόφασή του νὰ ἀκολουθήσει τὴ

76. Κατὰ τὶς τελευταῖες του ὥρες ἐκτὸς ἀπὸ μέλη τῆς οἰκογένειάς του, παρίσταντο δύο σημαίνοντα μέλη τῆς ὀργάνωσης Hare Krishna, ὁ Shyamasundar Das καὶ ὁ Mukunda Goswami, οἱ ὅποιοι ἀπήγγειλαν στίχους ἀπὸ τὴν *Bhagavad Gītā*. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποτέφρωσή του καὶ τὴν κηδεῖά του, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε στὸν ναὸ Self-Realization Fellow Shrine ποὺ εἶχε ἰδρύσει ὁ Swami Yogananda, ἡ οἰκογένειά του, κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἰνδουιστικῆς παράδοσης, σκόρπισε τὴν τέφρα του στοὺς ποταμοὺς Γάγγη καὶ Γιαμούνα, κοντὰ στὴν ἱερὴ πόλη Βαρανάσι. Βλ. G. Tillery, *Working Class Mystic: A Spiritual Biography of George Harrison*, Quest Books/Theosophical Publishing House, Wheaton 2011, σ. 148· P. Doggett, *You never Give Me Your Money: The Beatles After the Breakup*, HarperCollins Publishers, New York 2009, σ. 332.

διδασκαλία του Ίνδοῦ γκουρού Sri Cinmoy, τὸν ὁποῖον εἶχε γνωρίσει ἕνα χρόνο πρὶν μέσω τοῦ manager Larry Coryel. Τὸ ἄλμπουμ ἀφιερώθηκε στὸν Sri Chinmoy μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ποιήματά του ἀναγραφόμενο στὴ θήκη του. Μὲ τὴν ἔκδοσή του, ὁ John McLaughlin προσέλαβε καὶ τὸ ψευδώνυμο Mahavishnu.

Δὲν εἶναι λίγα τὰ τραγούδια καὶ τὰ albums τῆς Ἀμερικανῆς συνθέτιδας τῆς τζάζ Alice Lucille Coltrane (1937-2007), γνωστῆς καὶ ὡς Swamini Turiyasangitananda ἢ ἀπλῶς Turiya, ιδρύτριας τοῦ Vedantic Center (1975) καὶ τοῦ ashram Shanti Anantam (1983) στὴν Καλιφόρνια καὶ ἔνθερης πνευματικῆς καθοδηγήτριας τοῦ Ίνδουισμού. Θὰ ἀρκοῦσε νὰ ἀναφέρουμε τίτλους ἄλμπουμ, ὅπως τὰ *Huntington Ashram Monastery* (1969), *Journey in Satchidananda* (1971), *Universal Consciousness* (1971), *Radha-Krishna Nama Sankirtana* (1977), *Turiya Sings* (1982, 2021), *Divine Songs* (1987), *Translinear Light* (2004) καὶ *Kirtan: Turiya Sings* (2021).

Παρομοίως, ἂν καὶ σὲ ὄχι τόσο μεγάλη ἔκταση, διάχυση ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητας ἀνιχνεύεται στὴν παραγωγή τοῦ βρετανικοῦ συγκροτήματος Kula Shaker, ἡ ὀνομασία τοῦ ὁποῖου προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ βισνουίτη μυστικοῦ ποιητῆ Kulasekhara (περὶ τὸν 9ο αἰ. μ.Χ.), ἐνὸς ἐκ τῶν δώδεκα Ālvārs, ἦτοι τῆς ὁμάδας μυστικῶν ποιητῶν τοῦ Βισνουισμού τῆς νότιας Ἰνδίας ποὺ ἐμφανίσθηκαν μεταξὺ τοῦ 6ου καὶ 9ου αἰώνων. Εἰδικὰ τὸ πρῶτο τους ἄλμπουμ μὲ τίτλο ἀπλῶς τὸ γράμμα *K*, ποὺ κυκλοφορήθηκε τὸ 1996, περιλαμβάνει διάφορα βεδικά mantras, προσωνυμίες τοῦ θεοῦ Κρίσνα καὶ χαρακτηριστικούς τίτλους τραγουδιῶν μὲ σανσκριτικούς ὄρους, ὅπως τὰ “Govinda”, “Sleeping Jiva”, “Tattva”. Στὸ ἐξώφυλλο δεσπόζουν ὁ Κρίσνα μὲ τὴν ἀγαπημένη του σύντροφο Ράντα, περιβαλλόμενοι ἀπὸ διάφορες προσωπικότητες τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων, σποραδικές ἀναφορές στὴν ἰνδουιστικὴ θρησκευτικότητα καὶ εἰδικώτερα στὸ κίνημα Hare Krishna ἀπαντοῦν στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή τῶν Fleetwood Mac μὲ τὸ τραγοῦδι “Miles Away” ὅπου ἀκούγεται τὸ mantra “Hare Krishna”. ὁμοίως στὸ ἄλμπουμ *I Am What I am* (1971) τῆς Ruth Copeland, τὸ *Zen Arcade* (1984) τοῦ ἀμερικανικοῦ punk-rock συγκροτήματος Hüsker Dü, καὶ τὸ *Break Up the Concrete* (2008) τῶν Pretenders. Τέλος, τὸ τραγοῦδι “Bow Down Mister” τοῦ Βρετανοῦ τραγουδιστῆ Boy George, τὸ ὁποῖο

συνέθεσε υπό το ψευδώνυμο Angela Dust και εκτελέστηκε από το συγκρότημα *Jesus Loves You* που είχε ιδρύσει ο ίδιος. Επρόκειτο για το πρώτο θρησκευτικού περιεχομένου τραγούδι του συγκροτήματος, το οποίο συνέθεσε ο Boy George μετά από ένα ταξίδι του στην Ίνδία, εμπνεόμενος από τη διδασκαλία της οργάνωσης Hare Krishna. Το “Bow Down Mister” κυκλοφορήθηκε την 11η Φεβρουαρίου του 1991 ως τέταρτο κατά σειράν single του άλμπουμ *The Martyr Mantras*, με τη φράση “HARE KRISHNA” αναγραφόμενη στο εξώφυλλο. Το έν λόγω τραγούδι γνώρισε μεγάλη επιτυχία, όχι μόνο στο Ήνωμένο Βασίλειο, αλλά και σε πολλές χώρες της ήπειρωτικής Ευρώπης, ειδικά στην Αυστρία και τη Γερμανία, όπου συγκαταλέχθηκε μεταξύ των δέκα πιο επιτυχημένων τραγουδιών.

Επιλεγόμενα

Όλοκληρώνοντας την παρουσίαση διάχυσης της ινδουιστικής θρησκευτικότητας, θα προσθέταμε ότι αυτή διενεργείται και με πλείστους άλλους τρόπους, όπως οι τηλεοπτικές και κινηματογραφικές διαφημίσεις διαφόρων προϊόντων, οι διαφημίσεις ταξιδιωτικών πρακτορείων, μέσω των ιστοσελίδων πάμπολλων πλέον ινδουιστικών συλλόγων και οργανώσεων, της έκδοσης διαφόρων βιβλίων αυτοβελτίωσης, διαλογισμού, άσκήσεων γιόγκα, βελτίωσης της υγείας και πρόληψης (βλ. *Ayurveda*), λογοτεχνικών και ποιητικών εκδόσεων. Όλα αυτά σε έναν διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο, έναν κόσμο αντιμέτωπο με μύριες προκλήσεις και προβλήματα, πολλά εκ των οποίων δημιουργεί ο ίδιος έναν κόσμο κατατρυχόμενο από έγωπάθεια, ανταγωνισμούς, πολεμικές συρράξεις, καταναγκαστικές ή και έθελούσιες μετακινήσεις πληθυσμών, έθνοτικές συγκρούσεις, συχνάκις θρησκευτική αντιμαχία και μισαλλοδοξία, φανατισμό κάθε είδους, όπως και διακρίσεις κάθε είδους. Έναν κόσμο όπου ή κατά τόπους παραδοσιακότητα θα συνεχίσει να έρχεται αντιμέτωπη ή και να συνδιαλλάσσεται με τα προτάγματα της νεωτερικότητας ή ακόμη και της μετανεωτερικότητας. Ωστόσο, πάνω από όλα αυτά υψώνεται ή ομπρέλα της διαρκώς μεταβαλλόμενης και εξελισσόμενης τεχνολογίας. Μπορούμε να εικάσουμε

ὅτι ἡ διάχυση τῆς Ἰνδουιστικῆς θρησκευτικότητος θὰ συνεχίσει νὰ ἀσκεῖται (ὅπως καὶ κάθε ἄλλης θρησκευτικότητος, ἰδεολογίας καὶ κουλτούρας) καὶ νὰ διευκολύνεται μέσῳ τῶν ὄλο καὶ περισσότερο ἐξελισσόμενων τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων. Στὸ ἐρώτημα ἂν ἡ διάχυση εἶναι ὑπεύθυνη καὶ γιὰ τὴ μεταστροφή ἀνθρώπων σὲ κάποια ἄλλη θρησκεία, ἐν προκειμένῳ στὸν Ἰνδουισμό, ἡ προσωπικὴ μας ἀποψη εἶναι ἀρνητικὴ. Θεωροῦμε ὅτι ἡ μεταστροφή διενεργεῖται κυρίως μέσῳ τῆς διάδοσης. Διευκολύνεται μάλιστα ἐκεῖ ὅπου κυριαρχεῖ σύγχυση ἀπόψεων καὶ ἰδεῶν, ἀπαιδευσία, ἐλλιπὴς γνώση –ἢ καὶ ἄγνοια ἀκόμη– τῆς ἱστορικῆς διαμόρφωσης πολιτισμοῦ, θρησκείας, ἔθνους, κράτους καὶ ὅπου ἔχουν κλονισθεῖ (γιὰ διάφορους λόγους) οἱ πυλῶνες πίστεως τῆς θρησκείας, ἡ ἱστορικὴ παρουσία καὶ πορεία τῆς ὁποίας συνδέεται μὲ συγκεκριμένο γεωγραφικὸ χῶρο· ἐν προκειμένῳ τοῦ χριστιανισμοῦ, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη ἐκδοχὴ του, μὲ τὸν ἑλλαδικὸ γεωγραφικὸ χῶρο. Ἐπειδὴ ἡ ἱστορικὴ παρουσία καὶ πορεία τοῦ χριστιανισμοῦ ἐντὸς αὐτοῦ ἦταν καὶ παραμένει ἰσχυρὴ, ὀφείλουμε νὰ εἴμαστε συγκρατημένοι ὅσον ἀφορᾷ τὶς προβλέψεις μας.

SUMMARY

The Diffusion of Hindu religiosity in the Western World

By Apostolos Michailidis, *Ass. Professor
National and Kapodistrian University of Athens*

The present paper examines the diffusion of Hindu religiosity in the Western World. Taking into consideration that such a subject is quite difficult to be apprehended by the average reader, the paper is constituted of three parts.

The first part examines the contact and osmosis of the Western culture with ancient Indian culture and Indian religions, starting from the time of Alexander the Great and his campaign in the Indian sub-continent. Special reference is made to the concepts, the way of thinking and

lifestyle of “gymnosophists”; the ancient Indian ascetics that Greeks met. After that the assimilation of elements of Greek and Indian culture is presented which took place during the Descendants (Ἐπίγονοι) period of the Alexander the Great until the decline and collapse of the Hellenistic kingdoms of Bactria and India in the last decades of the 1st century B.C.

Then, the contribution of a number of missionaries and independent researchers between the 16th to the middle of 19th century, such as Roberto de Nobili, Abbé Jean-Antoine Dupois, William Carey, Joshua Marshman, A. H. Anquetil Dupperon, Friedrich Schlegel etc., is presented. The first part concludes with a reference to the response and interest in Hindu literature and culture by European philosophers, writers and poets, as well as the interest in conduct with Western thought by Indian scholars, such as Ram Mohan Roy, and the contribution of the Theosophical Society to the osmosis of Western with Indian concepts and perceptions.

The second part has to do with the spread of Hindu terms and concepts to the Western World. Starting with Swami Vivekananda’s participation at the First World Parliament of Religions in Chicago in 1893 and his subsequent activity, up to the activity of main representatives of Yoga tradition and Hindu mysticism, such as Swami Yogananda, Swami Vishnudevananda, V. K. S. Iyengar, K. Pattabi Jois, Swami Prabhupada, Maharishi Mahesh Yogi etc. Special mention is made of Sarvepalli Radhakrishnan’s contribution to the spread of Neo-Hinduism and his effort to promote Neo-Vedanta thought in the academic field. Finally, additional mention is made of representatives of Hindu spirituality who although they did not travel in the West or they traveled occasionally, attracted a quite large number of Western followers, such as Shri Aurobindo, Swami Shivananda Saraswati, and Sathya Sai Baba.

In the third part, the ways of spreading Hindu religiosity itself are set forth. Thus, the diffusion of Hindu terms and concepts through the spread of Yoga in the West is presented at first. Then, the diffusion through movies is presented. On this point, well-known, commercially successful, films are analyzed, such as *Raavan*, *Baahubali*, *Avatar*, *The Matrix* trilogy, *The Star Wars* etc. Then, ways of diffusing Hindu religiosity in TV series,

such as *The Simpsons*, and finally in modern Western music (jazz, pop, rock, punk-rock), with special reference to famous bands, such as *The Beatles*, and composers, such as Alice Lucille Coltrane, are examined.

Regarding the diffusion of Hindu religiosity in the future, taking into account that civilizations, cultures and religions come closer thanks to the ever changing and evolving technology, it will continue to be practiced. However, concerning the conversion issue, it is my belief that the diffusion of a religiosity (as well as the diffusion of an ideology or culture) cannot be so effective as the organized, missionary spread of a faith; in the context of the present paper, the Hindu faith.